

Ўзбекистон Республикаси Олий ва
ўрта махсус таълим вазирлиги
Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон
Миллий университети

Баҳодир КАРИМОВ

АДАБИЁТШУНОСЛИК МЕТОДОЛОГИЯСИ

Филолог-магистрлар учун ўқув қўлланма

Тошкент
"Мухаррир" нашриёти
2011

УДК: 821.512.133
ББК 83.3 (5Ў)

К25

Каримов Баҳодир.

Адабиётшунослик методологияси / Б. Каримов; масъул муҳаррир: А. Расулов. — Т.: "Muharrir nashriyoti", 2011, 88 б.

ББК 83.3 (5Ў)

Филология фанлари доктори Баҳодир Каримов қаламига мансуб ушбу ўқув қўлланмада адабиётшунослик методологияси, методлари ҳамда герменевтика таълимотининг имкониятлари юзасидан фикр-мулоҳазалар баён қилинган. Ўқув қўлланма магистрант талабалар, шунингдек, ёш тадқиқотчиларга илмий изланишларида ёрдам беради.

Масъул муҳаррир:

А. Расулов

филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Б. А. Назаров,

филология фанлари доктори, академик

О. Тўлабоев,

филология фанлари номзоди

*Мирзо Улубек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
Ўқув-методик кенгаши томонидан нашрга тавсия қилинган
(2011 йил 27 декабрь, 4-сонли мажлис баённомаси)*

ISBN 978-9943-25-032-1

© Баҳодир КАРИМОВ,
«Muharrir» нашриёти,
Тошкент, 2011

К И Р И Ш

"Адабиётшунослик методологияси" адабиётшуносликнинг таркибий қисми сифатида

Режа:

1. Адабиётшуносликнинг таркибий қисмлари ва методология.
2. "Методология"нинг лугавий ва истилоҳий маъноси.
3. Илмий тафаккур типлари.

Таянч сўз ва иборалар: адабиётшунослик, адабий жараён, ёндашув усуллари, метод, илмий билиш, дедукция, индукция, синтез, тамойил.

Адабиётшунослик фанининг объекти ўтмишда яратилган ёки айти кунларда ёзилаётган бадий асарлардир. Бу фан дарслик ва ўқув қўлланмаларда "Адабиёт тарихи", "Адабиёт назарияси", "Адабий танқид" каби асосий ҳамда "Адабий манбашунослик", "Магншунослик", "Библиография" каби қўшимча таркибий қисмларга бўлинади. Айрим ҳолағларда булар қаторига "Адабиётшунослик методологияси" киритилса ҳам, бу "таркибий қисм" юзасидан батафсил маълумотлар берилмайди. Маълумки, "Адабиёт тарихи" бевосита ўтмишда яратилган бадий асарлар, уларнинг ғоявий-бадий хусусиятлари, адабий шахсиятларнинг санъаткорлик даражаси ва ижодий фаолиятини тадқиқ этиш билан шуғулланади. Бунда бадий асарнинг муайян миллат адабиёти тарихи, бадий тафаккури тадрижи, замонавий қиймати ва, умуман, инсоният маданияти тарихида тугган ўрни белгилаб берилади.

"Адабиёт назарияси" бадий адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари, бадий асарнинг ички қонуниятлари, образлар олами, адабий тур ва жанрлари, уларнинг таркиби, бадий адабиётнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, ижодкор дунёқара-

ши, шунингдек, ижод жараёнидаги қонуниятларини ўрганади. Шу фан доирасида илмий-назарий тамойиллар муқимланади; адабий-назарий муаммоларга ойдинлик киритилади. Янги адабий ҳодисалар учун янги назарий тушунчалар татбиқ қилинади. Адабиёт назарияси адабиётшуносликнинг бошқа барча таркибий қисмлари билан узвий боғлиқ ҳолда иш кўради.

"Адабий танқид" адабий жараён билан шуғулланади. Кундалик адабий ҳаётда ёзилаётган асарларни баҳолайди. Адабий-тарихий жараёнда кечаётган ҳодисаларни, янгиликларни, тажрибаларни таҳлил қилади. Ижодкор ва китобхон масалаларига диққат қаратади. Гоявий-бадий жиҳатдан етук асарларни тарғиб-ташвиқ этади; поэтик жиҳатдан заиф асарларга танқидий муносабат билдиради. Табиийки, ҳар бир даврнинг ўз адабий жараёни бўлади. Адабий жараён хусусиятлари вақт ўтиши билан ўзгариб, янгиланиб туради.

"Адабий манбашунослик" адабиётшунослик манбаларини тадқиқ қилади. Турли тарихий даврлардаги адабиёт назарияси, адабиёт тарихи, адабий танқидга оид манбаларни топиб, фаннинг тегишли соҳасига татбиқ этади.

"Матншунослик" соҳасида асл матн билан иш кўрилади. Бунда қадим қўлёзмалар, уларнинг турли нусхаларини қиёслаш, ўзаро фарқларини аниқлаш ва танқидий матн яратиш муҳим саналади.

Кейинги давр филология илми матнга алоҳида эътибор бермоқда. Дунё адабиётшунослигида, умуман, матнга герменевтик, лингвистик, семантик жиҳатдан ёндашиш, матн билан риторикани таққослаш, рецептив нуқтаи назардан ўрганиш, матнга диалогик нутқ сифатида қараш ҳолатлари кузатилади.

Адабиётшуносликнинг "Библиография" қисми бадий, илмий-адабий асарлар учун кўрсаткичлар, рўйхатлар тузиш, уларга изоҳлар ёзиш билан шуғулланади. Библиографик кўрсаткич ва рўйхатлар турли йўналиш ҳамда соҳа бўйича тузилиши мумкин. Бундай манбалар адабиётшуносларга зарурий адабиётларни топишда амалий ёрдам беради.

Кўрганимиздек, адабиётшуносликнинг таркибий қисмлари олдида аниқ мақсад ва вазифалар, йўналиш табиатида кўра

ўрганиш объекти бор; улар турли илмий-назарий муаммоларни учун ечим излайди.

"Адабиётшунослик методологияси" қисми юзасидан илмий адабиётларда, дарслик ва қўлланмаларда багафсил фикр юритилган эмас: "Ўтмиш ва ҳозирги замон адабиётини ўрганишнинг принцип ва усулларини тайинлаб чиқиш "Адабиётшунослик методологияси" зиммасига тушади" (И.Султон "Адабиёт назарияси", -Т.: "Ўқитувчи". 1986. 23-бет) ёки: "Адабиётни ўрганиш қондалари ва усулларини текшириш адабиётшунослик методологиясига юклатилган" (Э.Худойбердиев. "Адабиётшуносликка кириш". -Т.: 2003. 10-бет) каби баъзи мулоҳазалар учрайди, холос.

Тўғриси, гарчанд айрим китобларда шу тарзда адабиётшуносликнинг таркибий қисми сифатида тилга олинган бўлса ҳам, ҳозирга қадар адабиётшунослик методологияси юзасидан махсус дарслик ёки ўқув қўлланма, ҳатто ўқув-услубий қўлланма ҳам ёзилган эмас. Мазкур ўқув қўлланма адабиётшунослик методологияси, методлар тарихи, асосчилари, намояндалари, талқин тамойиллари юзасидан умумий тасаввур бериш йўлидаги биринчи тажрибадир.

"Адабиётшунослик методологияси" магистратура босқичи ўқув режасига киритилган. Бу фан доирасида ўрганиладиган энг муҳим тушунчалардан, дунё адабиётшунослиги тарихида мавжуд бўлган айрим методлар моҳиятидан, уларнинг таҳлил тажрибаларидан, бу соҳа олдида турган илмий-назарий муаммолардан хабардор бўлиш келажакда илмий фаолият билан шуғулланувчи мутахассислар учун зарур бўлади.

Шу жумладан, адабиётшунослик методологияси ўтмиш ва ҳозирги замон адабиётини ўрганишнинг тамойиллари ва илмий усуллари устида баҳс юритади. "Методология" тушунчасига илмий адабиётларда "1) бирон фанга татбиқ этиладиган тадқиқот усулининг мажмуи; 2) илмий билиш ва дунёни ўзгартиш методи ҳақидаги фан" тарзида изоҳ берилади. Мазкур изоҳнинг иккинчи қисми, албатта, жуда кенг ва, айни чоқда, бевосита бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар билан ҳам боғлиқ. Файласуфлар оламни билиш мумкинми ёки йўқми, уни қайси усул ва қонуниятларга асосланиб билиш мумкин, деган масалалар устида қадимдан баҳс юри-

тиб келадилар. Айна шу масала баҳси сабабидан турли фалсафий йўналиш ва оқимлар майдонга келган. Дейлик, фалсафа тарихида билишни бевосита илоҳиётга боғлаганлар идеалистлар, моддийат — "материя"га, фақатгина жамият ва табиатга боғлаганлар материалистлар сифатида танилган.

"Адабиётшунослик методологияси" хусусида фикр юритилганда, айна алабиётшунослик фанидаги тадқиқот методларининг жамлиги ҳамда дунё адабиётшунослигида қўлланаётган айрим йўналишларнинг методологик имкониятларини устида тўхталиш лозим бўлади. Зотан, методлар ҳақидаги таълимот — "методология" тушунчасининг асосини "метод" сўзи ташкил этади. Илм-фаннинг турли соҳаларида "метод" сўзи жуда кўп, жуда кенг ишлатилади. Ҳар бир фан соҳасининг ўз тадқиқот методлари мавжуд. Улар бошқа илмий йўналишлар билан ўзаро параллел келиши, бири иккинчисига қисман мос тушиши ёки, умуман, мувофиқ келмаслиги ҳам мумкин.

Аввало, бу тушунчанинг луғавий ҳамда истилоҳий маъноларини билиш жоиз. Аслида, "метод" грекча ("methodos") сўз бўлиб, "бирон нарсага бориш йўли", "тадқиқ йўли" деган маъноларни англатади. Истилоҳий жиҳатдан эса мазкур илмий атама "энг умумий маънода мақсадга эришиш усули, муайян тарзда тартибга солинган фаолият" маъносини билдиради. Метод — билиш воситаси, ўрганилаётган объектни тафаккурда қайта ҳосил қилиш усулидир. Метод муайян фан соҳасининг назарияси билан, фалсафадаги "билиш", "илмий билиш" тушунчалари билан чамбарчас боғлиқ. Маълум бир фан соҳасидаги ҳолисани билиш жараёнида илмий тафаккурнинг индукция (лат. *Inductio* "айрималикдан умумийликка", хулоса чиқариш типларидан бири), дедукция (лат. *Deductio* — "хулоса чиқариш", бир ёки бир неча асосларга кўра хулоса чиқарилади), анализ ва синтез (грек. *Analysis* — "ажратиш" ва *synthesis* — "бирлаштириш", бутунни таркибий қисмга фикран ёки амалий ажратиш ҳамда қисмларни қайта бирлаштириш), аналогия (грек. *Analogia* — "мувофиқлик", "ўхшашлик" айна бир хил бўлмаган объектлар ўртасидаги баъзи томонлар, сифатлар ва муносабатлардаги ўхшашликни аниқлаш), таққослаш, эксперимент, кузатиш каби уму-

мий принциплари ишлаб чиқилган. Ўтган аср фалсафасида диалектик материализм билишнинг энг умумий, энг асосий ва устивор методи ҳисобланар эди. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ўтган асрда барча ижтимоий фан соҳалари учун мазкур фалсафий тамойил илмий билишнинг асосий методи ва методологияси вазифасини ўтади. Дунё илм-фанида мавжуд бўлган бошқа илмий билиш методлари, воқеа-ҳодисага, борлиққа, инсонга, инсоннинг ҳис-туйғуларига, инсоният томонидан яратилган маънавий қадриятларга ёндашув усуллари деярлик инкор этилиб, танқид остига олинди. Ҳолбуки, илмий билишда, илмий ҳақиқатни юзага чиқаришда дунё фалсафаси, эстетикаси, адабиётшунослиги фанида мавжуд бошқа йўл-йўриқлардан ҳам хабардор бўлиш, уларни амалиётга татбиқ этиш фойдалидир. Аслида ҳақиқатни билишнинг йўллари кўп. Инсон зоти аниқ бир ҳақиқатларни турли йўللардан бориб ҳам аниқлаши, кашф этиши мумкин. Умумий қоидаларни ўзгармас тарзда қабул қилмасликни, инсон тафаккур эгаси эканини таъкидлаган файласуф Л.Шестов эътирофича, "Истина столько, сколько людей на света" ("Оламда қанча одам бўлса, ҳақиқат ҳам шунчадир"). Олим ҳар бир инсоннинг ўз ҳақиқати борлиги ва шундай бўлишига даъват этади.

Тўғриси, XX асрда ўзбек адабиётшунослиги рус адабиётшунослигида мавжуд методологик йўналишларни ўзи учун асос қилиб олди. Давр янгиланиши, умуммафкурадаги ўзгаришлар бугун ижодкорларга, улар ёзган асарларга ҳам янги-янги усулда ёндашишни талаб қилмоқда. Нафақат ўзбек адабиётшунослиги, балки эскича қарашлар инерциясидан қутулишга интилаётган бугунги рус адабиётшунослири ҳам методологик масалалар устида жиддий ўйлаш лозимлигини таъкидлашмоқда (Қаранг: "Вестник Московского университета". Сер.9. Филология. 2010. №5, стр.135).

Ўзбек мумтоз адабиёти намуналарини, айниқса, диний-тасаввуфий адабиётни тадқиқ қилиш учун ўша дурдоналарга мувофиқ келадиган мезон ва усуллардан фойдаланиш лозим бўлади. Истиқлол йиллари адабиётшунослигида мумтоз адаблар ижодига Курьон оятлари, ҳадисга таяниб, ёки муайян тасаввуфий тамойиллар асосида ёндашув ҳолатлари ку-

затилади. Хусусан, тасаввуфий адабиётни ҳар бир тариқатга оид рамзлар, тушунчалар, бир сўз билан айтганда, мумтоз поэтиканинг назарий таянч манбалари ёрдамида талқин этиш, табиийки, ўзининг яхши натижаларини ҳам бермоқда. Зеро, рус адабиётшунослигида "Элчилар ва шоирлар" ("Пророки и поэты", М. 1992) китоби муаллифи И.Гарин турли шоир, ёзувчи ва файласуфлар ижодига шундай ўзига хос усул билан ёндашади.

Албатта, анъанавий ва дунё адабиётшунослигидаги янги методларни талқин ва таҳлил жараёнида қўллаш бу соҳани янги босқичларга кўтариши мумкин.

Мазкур ўқув қўлланма, дунё адабиётшунослиги тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда, айнан "Адабиётшунослик методологияси" номи остида олий ўқув юр்தларининг филолог-адабиётшунос магистр талабалари учун биринчи марга мухтасар тарзда таълиф қилинди. Келажакда китоб адабий-назарий қарашлар, янги методлар ҳамда уларга мос мисоллар билан бойитиб борилади.

Савол ва топшириқлар:

1. Адабиётшуносликнинг таркибий қисмларини тушунтиринг.
2. "Адабиётшунослик методологияси" баҳслари хусусида нима-лар биласиз?
3. "Метод" ва "методология" истилоҳларини изоҳланг.
4. Адабиётшунослик методологияси билан адабиётшуносликнинг бошқа соҳалари ўртасидаги узвийликни тушунтиринг.
5. Ижодий метод билан адабиётшунослик методлари қандай фарқланади?
6. Дунё илм-фанида адабиётшунослик учун методологик асос бўладиган қандай илмий йўналишлар мавжуд?

Адабиётлар:

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. -Т.: Янги аср авлоди, 2004.
2. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. -М.: 1986.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. -М.: 1979.
4. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. -Т.: Ўзбекистон, 1993.
5. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. -М.: 1989.

6. Гадамер Г. Истина и метод. -М.: 1988.
7. Ислом тасаввуфи манбалари. -Т.: O'qituvchi, 2005.
8. Комилов Н. Тасаввуф. -Т.: Ёзувчи, 1996.
9. Назаров Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. Гоявийлик. Метод. Қаҳрамон. -Т., 1979.

10. Расулов А. Бадий асарга ёндашув асослари. -Т.: 2003
11. Султон И. Адабиёт назарияси. -Т.: Ўқитувчи, 1986.
12. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шерьият. -Т: Гафур Фулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.
13. Ҳаққулов И. Навоийга қайтиш. -Т.: Фан, 2007.

Адабиётшунослик методологияси объекти ва методлар таснифи

Режа:

1. Методология баҳслари хусусида.
2. Методология моҳияти.
3. Методология — методлар ҳақидаги фан.
4. Методлар таснифи.

Таянч сўз ва иборалар: адабиёт назарияси, адабиёт тарихи, хронология, эстетика, тарихий-маданий, қиёсий-тарихий, генетик, имманент.

Адабиётшунослик учун махсус методология бўлиши мумкинми? Фаннинг қайсидир тармоғига тегишлик методология устида баҳс юритиш шартми? Методология тушунчаси фақатгина борлиқни фалсафий билишнинг ўзигагина тааллуқли эмасми? Утган асрда адабиётшунослар орасида шундай саволлар майдонга қўйилган ва уларга турли жавоблар берилган. Махсус бир фан учун алоҳида олинган методология йўқ, у фанлар ҳақида гап кетганда муайян методлар борасида фикрлаш маъқулдир, деган қарашлар ҳам бўлган. Кимдир "методология тушунчаси фақатгина фалсафий-манتيқий моҳият касб этади, муайян фанга доир методология устида сўзлаш ортиқча", деган фикрни ҳам айтади¹. Кўпчилик олимлар муайян фан соҳаси учун алоҳида олинган методлар мажмуасига айнан ўша фан методологияси тарзида қарайди. Бунда махсус фан соҳасига доир методлар илмий-фалсафий билиш принциплари фонидо олинади. Ўтмишда адабиётшунослик методологиясига ҳам шу нуқтаи назардан

¹ Бушмин А.С. Методологические вопросы литературоведческих исследований. —Л.: Наука, 1969 й. Стр. 15.

қаралди. Адабиётшунослик методологиясининг фалсафий методология тушунчаси билан алоқаси асосий ўринга чиқди.

Адабиётшунослик методологиясининг объекти хусусида баҳс борар экан, уни айнан адабиёт назарияси билан бир хил эканини даъво қилганлар ҳам бўлди. Аслида адабиётшунослик методологияси билан адабиёт назарияси объекти орасида фарқ бор. Адабиёт назарияси адабиётшунослик методологияси, илмий-назарий методлар муаммоларини қамраб ола билмайди. Гарчи ўзаро мустаҳкам боғланиш бўлса-да, уларга назарий адабиётшуносликнинг икки аспекти сифатида қараш лозим. Юқорида айтиб ўтилгандек, адабиёт назарияси бадий ижоднинг қонуният ва категориялари билан шуғулланади. Адабиётшунослик методологияси эса, биринчидан, ўша қонуният ва категорияларни бошқарган ҳолда улар асосидаги илмий тадқиқот усулининг аниқ бир тарихий-адабий жараёндаги тамойилларини белгилайди. Иккинчидан, адабиётшунослик методологияси методлар хусусидаги таълимот табиатига кўра адабиёт намуналарига, адабий-илмий асарларга, бадий матнга объект сифатида қарайди. Ҳар қандай бадий матнга унинг ҳақиқатини кашф этиш ва қўйилган мақсад-вазифани бажариш учун ёндашилади.

Олимларнинг қарашларида адабиёт назарияси билан методологияни иккига ажратиш, уларнинг фарқли жиҳатларини кўрсатиш учун дунё адабиётшуносларининг мулоҳазаларига мурожаат этиш бор. Жумладан, А.С.Бушмин немис олими М.Верли фикрларига таянган ҳолда умумий адабиётшунослик тушунчасини қўллаш жоизлигини айтади. Шунда адабиётшуносликнинг назарий жиҳатини — адабиёт назарияси ва адабиётшунослик назарияси (методологияси) тарзида ажратишга имкон туғилади, деган фикрни илгари суради².

Адабиётшунослик методологиясини аниқ бир адабий-илмий муаммонинг қандай ҳал этилиши мисолида адабиёт назариясидан яхшигина фарқлаб олиш мумкин. Маълумки, адабиёт тарихи ҳам адабиётшуносликнинг таркибий қисми саналади. Аммо ўз вақтида адабиёт тарихи фани нима билан шуғулланмоғи керак? Бадий асарлар тарихи биланми? Адабий қарашлар тарихи биланми? Ижодкорнинг таржимаи ҳоли

² Ўша асар. 20-бет.

тарихи биланми? Адабий шакл ва маҳорат тарихи биланми? Адабий оқимлар тарихи биланми? Шундай бир қатор саволлар пайдо бўлади. Тўғриси, адабиёт тарихи буларнинг ҳаммаси билан шуғулланмоғи керак. Бироқ бу муаммоларнинг қай бири муҳим, қандай кетма-кетликда тадқиқ этиш лозим, қайси бири биринчи ёки иккинчи даражали? Бу саволларга, албатта, бадий адабиётнинг нисбатан ички қонуниятлари билан шуғулланадиган адабиёт назарияси тўла жавоб бера билмайди. Айнан шу ўринда адабиётшунослик методологиясига зарурат туғилади; шундай муаммоли жараёнда методология иш беради. Бунда адабиёт назарияси адабиётшунослик методи ва методологиясининг ёрдамида ўз тадқиқ объектига тўғри йўналишни танлаб олади. Адабиётшуносликнинг асосий ва ёрдамчи таркибий қисмларининг ўзаро алоқдорлигини шу факт ҳам кўрсагади.

Адабиётшунослик методологияси билан барча фан соҳалари учун умумий бўлган фалсафий методологиядан ўз специфик хусусиятига, хусусий методларига кўра ҳам фарқланади. Чунки дунё адабиётшунослигида бадий асарга филологик, эстетик, формал, биографик, тарихий-маданий, қиёсий-тарихий, генетик, социологик, ижтимоий-генетик, тарихий-функционал, статистик, лингвистик, психологик, имманент ва бошқа қатор ёндашув усуллари ишлаб чиқилган. Шу асосда илмий тадқиқот ишлари слиб борилган. Ҳозирги кунда эса бу ёндашув усуллари (методлар)нинг сони, салмоғи янада ортди. Ўрни келганда айтиб ўтиш керакки, дунё адабиётшунослиги психоаналитик, структурал, мифологик, экзистенциал, герменевтик, психокритик, семиотик, лингвостатистик, синергетик, лингвопоэтик, комплекс анализ, феномологик каби бир қанча методлардан фойдаланади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, бу методлардан биронтасини ортиқча бўрттириш (вульгарлаштириш), яқин ўтмишда бўлганидек "буржуа адабиётшуносларининг методлари" сифатида асосиз танқид ёки инкор этиш ўринсиздир. Ҳар бир методнинг ўз назарий асосчиси, тарихи, тадқиқот усули, намояндалари, афзаллиги ва, эҳтимол бирёқламалиги, айниқса, барча учун баъварар объекти борлигини эслан чиқармаслик лозим.

Адабиётшунослик методологияси, деганда аксар ҳолатда

йўл-йўриқ кўрсатиш, турли методлар, илмий тадқиқот усуллари, асарга ёндашувлар, манбанинг тадқиқ жараёнини режалани уюштириш ва талқин этиш йўллари тушунилади. Методлар фан соҳасидаги шундай бир "қурилма"ки, ундан турли даражадаги билим, тажриба ва дунёқарашга эга олимлар ўз мақсадига, илмий ҳақиқатга етишлари учун ўз билим даражаси ва дунёқарашига мос равишда фойдаланади. Методология тадқиқотчига йўналиш беради. Бу соҳа олимнинг шахсий изланишлари даврида шаклланиб муқимлашади. Наҳтижада объектнинг қайси жиҳатларини қандай метод асосида бажариш лозимлиги кўринади. Методлар нисбатан нейтрал бўлиб қолиши ҳам мумкин, яъни аниқ бир методдан турли дунёқарашга эга олим бадий асар талқинида ўз ижодий ниятидан келиб чиққан ҳолда фойдаланди.

Ҳар қандай адабиётшуносликка оид тадқиқотда етакчи-устивор ва индивидуал методларни фарқлаш жоиз. Зеро, улар аниқ илмий вазифа қаршисида ўзларининг ўринларини бошқалари билан алмаштиришлари ҳам мумкин. Комплекс анализ умумлаштирувчи метод сифатида асосан тарихий-адабий муҳит, қайсибир миллат ёки давр адабиёти тарихи юзасидан муайян ҳулосалар чиқариш учун қўлланилса, нисбатан индивидуал метод ижодкорнинг маҳоратини, руҳий ҳолати ёки эстетик қарашларини, бадий асар тили, структураси, ритми ёки ўзига хос услубини текширишга жорий қилинади.

Ю.Б.Борев метод тушунчасига фикрлаш усули (способ мышления), методология тушунчасига метод назарияси (теория метода), методика тушунчасига методнинг хусусий усуллари тизими тарзида қарайди. Агар усул илмий-назарий қарашлар татбиқ қилинаётган объектга мос-мувофиқ келса, бундай ёндашув методологик жиҳатдан жуда яхши натижа беради. Метод ана шу мувофиқлик асосни ташкил этади. Адабиётшунослик методологиясида қуйидаги факторлар муҳим саналади:

1. Аввало бадий асар бўлиши лозим. Бунда алабий жараён ва унинг қонуниятлари ёки бадий асар ва унинг хусусиятлари тадқиқ этилади.

2. Адабиётшунослик методологияси замонавий адабиёт таърибасига таянади. Бу соҳа учун бадий кашфиётлар муҳим

роль ўйнайди. Умуман, адабиётшуносликдаги ички ёндашувлар, таҳлил ва талқин усулларининг имкониятлари оригинал бадиий кашфиётлар эвазига кенгайиб боради.

3. Методологияда муайян дунёқараш устувор бўлади. Шу дунёқараш воситасида объект тадқиқ қилинади.

4. Методология учун тарихийлик тамойили муҳим саналади.

5. Адабиётшунослик методологияси бошқа фан соҳаларининг ютуқларига суянади. Социология билан алоқадор. Матн ритмикасини ўрганишда, статистик усулда табиий фанлар билан боғланади. Семіотик, имманент анализда тишшунослик фани ютуқларига таянади¹.

Методологияда "нима учун", "нима" ва "қандай" деган муҳим учта савол бор. Масалан, адабий-танқидий таҳлилда адабий манба, бадиий матн нима учун, нима мақсадда текширилади? Бу саволга жавоб керак. Тадқиқотчи ёзувчи ва воқеликни текширади, бадиий асарнинг поэтик даражасини аниқлайди, муаллифнинг бадиий маҳоратига, санъаткорлигига баҳо беради? Бу турдаги масалалар методологик жиҳатдан таҳлилни "нима учун" деган қисмини ташкил этади. Адабий-назарий таҳлилда айнан "нима" тадқиқ қилинади? Шакл, мазмун, услуб, гоё, тил, бадиий концепция, жанр, асарнинг яратилиш тарихи, автор руҳияти ва бадиий психологизм, традиция ва новаторлик — "нима"ни тадқиқ этиш керак? Бу икки масала методологик жиҳатдан ойдинлаштирилгандан кейин объект "қандай" тадқиқ этилади, деган савол табиий шу юқоридаги икки ҳолат жавобидан келиб чиқади. Зотан, бадиий матндаги 1) кўп аспектли — бир йўла бир неча жиҳат текширилиши ва ёки 2) унинг битта қирраси ўрганилиши мумкин. Буни тадқиқотчи ўзининг билим даражаси, дунёқараш, ички сезим — интуицияси билан белгилаб олади. Адабиётшунослик илми муайян адабий ҳодисага 1) хронологик 2) муаммоли 3) жанр хусусиятига кўра ёндашиши мумкин. Адабиётшунослик илмининг икки катта таркибий қисми — адабиёт тарихи ва адабиёт назариясига эътибор берилганда ҳам улар маълум бир ички тартибга эга экани кўринади. Масалан, адабиёт тарихи, энг аввало, икки тамойил асосида — хронологик (қадимги, ўрта аср-

¹ Боров Ю. Искусство интерпретации и оценки. - М.: 1981. Стр. 36-37.

лар, янги типдаги даврлаштириш) ва маконий белги (аниқ бир мамлакат адабиёти тарихи, маълум бирор регион адабиёти тарихи, этник жиҳатдан яқин бўлган халқлар адабиёти тарихи, дунё адабиёти тарихи) нуқтаи назаридан методологик асосда фарқланади. Бу ҳар икки фарқни қамраб олган адабиёт тарихи ичкарисида маълум бир масалалар юзасидан, масалан, адабий оқимлар-йўналишлар тарихини ўрганиш (классицизм, романтизм, танқидий реализм, реализм, модернизм), алоҳида олинган жанрлар тарихини ўрганиш (эпос, роман, трагедия, газал), йирик адиблар ижодини ўрганиш (шекспиршунослик, навоийшунослик, қодирийшунослик) юзасидан ҳам тармоқла-ниши мумкин.

"Адабиёт назарияси"да ўрганиладиган ижодий метод ижодкорнинг дунёни эстетик ўзлаштиришига оид тушунча бўлиб, борлик, инсон, воқеа-ҳодисалар муносабатини кўрсатади. Адабиётшунослик методлари эса бевосита адабиётшуносликнинг адабий-илмий матнини билиши, тушуниши ва тушуниришига тегишли бўлади.

Адабиётшунослик методларини фанда "усул", "ёндашув" тарзида ҳар хил номлаш ҳамда турлича таснифлаш мавжуд. Табиийки, яхлит ҳодисани қисмларга ажратиб ўрганиш, маълум бир асосига кўра таснифлаш воқеликни англашга ёрдам беради. Адабиётшунослик методларидан бири тадқиқот жараёнида етакчилик қилиши мумкин. Шунга қараб тадқиқот ишининг қайси методда ёзилгани аниқланади. Битта илмий ишда, мақола ёки илмий рисола, монографияда бир неча методлар қоришиқ ҳолда келиши ҳам мумкин. Методлар орасига бирлашмас, ўзаро кесишмас тарзидаги чегара кўйиш тўғри бўлмайди. Зеро, бадиий матнга нисбатан барча, бир неча методларни қўлаб, жуда кўп қирралар комплекс усулда ойдинлаштирилиши, тушунтирилиши ҳам илмда бор ҳодисадир.

Немис олими Мариен Крисебах "Methoden der Literaturwissenschaft" ("Адабиётшунослик методлари") номли китобида қуйидаги таснифни беради:

1. Positivistische Methode (Позитивистик метод).

2. Geistesgeschichtliche Methode (Ижтимоий-тарихий метод).

3. Phanomenologische Methode (Фенемологик метод).
4. Existentielle Methode (Экзистенционал метод).
5. Morphologische Methode (Морфологик метод).
6. Soziologische Methode (Социологик метод).
7. Statistische Methode (Статистик метод).
8. Strukturalistische Methode (Структурал метод)⁴.

Рус адабиётшунослигида бадий асарга ёндашув усулларини Ю.Борев куйидаги тарзда таснифлайди:

1. Социологик ёндашув.
2. Гнесеологик ёндашув.
3. Тарихий-маданый ёндашув.
4. Қиёсий-тарихий ёндашув.
5. Биографик ёндашув.
6. Ижодий-генетик ёндашув.
7. Онтологик ёндашув.

Ю.Борев шу мавзуга оид китобида бундай ёндашувларга хос хусусиятларни батафсил ёритиб беради⁵.

Адабиётшунос олим Абдуғафур Расулов филолог-магистрлар учун ёзган "Бадий асарга ёндашув асослари" номли ўқув қўлланмасада асосан бадий асарга "тарихий-биографик" ҳамда "тарихий-функционал" ёндашувни ўзбек адабиёти манбалари асосида ёритади⁶. Шу ўринда бугунги ўзбек адабиётшунослигида адабиётшунослик методлари, уларнинг тарихи, таҳлил тамойилларига қизиқиш кучайганини, бу хусусда айрим асарлар ёзилганини таъкидлаш лозим⁷.

Аслида, адабиётшунослик методларини ўзаро қатъий chegarлаш ҳам, масалани бир метод тадқиқ йўлларининг бошқасида учрамаслиги тарзида кўйиш ҳам тўғри бўлмайди. Бадий асар моҳиятини, ижодкор маҳоратини очиш жараёнида бир неча метод баравар қатнашиши ҳам ёки тадқиқотда бирор методнинг устивор бўлиши ҳам мумкин. Муҳими, санъаткор дунёсини, бадий асарнинг поэтик гўзаллиги ва эстетик қийматини кўрсатишдир.

⁴ Maren-Griesebach. Methoden der Literaturwissenschaft. Stuttgart. 1992.

⁵ Борев Ю. Искусство интерпретации и оценки. -М.: 1981. Стр.47-66.

⁶ Расулов А. Бадий асарга ёндашув асослари. -Т.: 2003, 43-бет.

⁷ Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. -Т.: Фан, 2006.; Мели С. "Янги танқид" // "Шарқ юлдузи" журнали. 2010, №4; Журакулов У. Худудсиз жилва. -Т.: Фан, 2006.; Эшонбоев А. Қиёсий-тарихий метод ҳақида // "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали. 2008 йил. № 2.

Дунё адабиётшунослигида бир қатор методлари фарқланади; улардан айримлари қўлланмада имконият доирасида ёритилди.

Савол ва топшириқлар:

1. Адабиётшунослик методологиясининг объекти нима?
2. Адабиётшунослик методологияси ва бошқа соҳалари масаласини изоҳланг.
3. Бадий асар талқини ва олим дунёқараши муаммосини тушунтириг.
4. Ижодий метод билан адабиётшунослик методларининг қандай фарқи бор?
5. Адабиётшунослик методологиясининг асосий факторлари нима?
6. Методологиянинг уч муҳим саволини тушунтириг.
7. Адабиётшунослик методларининг қандай таснифлари мавжуд?

Адабиётлар:

1. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. -М.: 1986.
2. Борев Ю. Искусство интерпретации и оценки. -М.: 1981.
3. Бушмин А.С. Методологические вопросы литературоведческих исследований. -Л., 1969.
4. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. -Т.: Ўзбекистон, 1993.
5. Верли М. Общее литературоведение. -М.: 1957.
6. Гадамер Г. Истина и метод. -М.: 1988.
7. Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. -М., 1987.
8. Maren-Griesebach. Methoden der Literaturwissenschaft. Stuttgart. 1992.
9. Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. -Т.: Фан, 2006.
10. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности. -Л.: Университет, 1991. -216 с.
11. Кўшонов М. Абдулла Қаҳҳор маҳорати. -Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.

Биографик метод

Режа:

1. Методнинг асосий тамойиллари.
2. Биографик метод тарихи ва асосчилари.
3. Биографик жанр ва биоргафик метод хусусида.
4. Ўзбек адабиётшунослигида биографик метод.

Таянч сўз ва иборалар: психология, ижодкор психологиясини, таржимаи ҳол, ижодкор "мен"и, психобиография, адабий портрет, биографик жанр.

Бадий ижод моҳиятини, ижодкор психологиясини, бадий асар илдишларини очишда биографик метод муҳим аҳамият касб этади. Бу методни таржимаи ҳолдан иборат тарзида содда тушунмаслик керак. Зотан, биографик метод ижодкор таржимаи ҳолининг оддий хронологик тавсиф ва таснифи эмас; ёзувчининг туғилган вақти, яшаган жойи ёки муҳити, асарларининг ёзилган йили ва, ниҳоят, ижодкорнинг вафот этган йили — буларнинг бари биографик маълумотлар ҳисобланади.

Биографик метод эса ёзувчи ва бадий асар жуфтлигига асосланади. Ижодкорнинг шахсий ҳаётига, яшаган муҳитига, руҳий-психологик ҳолатига, шахсий қизиқишларига, асарни ёзишга туртки берган илҳом факторларига, ижодкор лабароториясига ва шу каби қатор тарихий-индивидуал маълумотларга жиддий эътибор беради. "Биографик метод адабиётни шундай ўрганиш усулики, бунда ёзувчи биографияси ва шахсиятига бадий ижодининг асосий белгилловчи моменти тарзида қаралади"⁸.

Ҳар бир ижодкор ўзича бир олам. Чинакам санъаткорлар бири иккинчисини такрорламайди, бирови бошқасига тақ-

лид қилмайди. "Ҳар бир санъаткорнинг ўз мамлакати бўлади ва шу мамлакатда яшайдиган, истиқомат қиладиган ўз фуқаролари бўлади" (Тальят Солиҳов фикри). Шу маънода ҳар бир ижодкорнинг ўз дунёси, ўз эътиқодий таянчлари мавжуд. Юрий Боров бадий асарга биографик метод асосида ёндашув масаласида "бадий асарни ёзувчи шахси орқали ўқиш услуги", дея ёзади ва бу фикрига: "Санъаткорнинг индивидуал тақдирининг ижодини талқин этишда калит ва-зифасини ўтайди"⁹, деган жумлани қўшади.

Бадий асарга XVII-XVIII асргача муайян "абалдий қоидалар" орқали қаралган. Романтизм даврига келиб бу адабий-назарий қоидалар ўзгариб туриши ҳақида фикрлар майдонга ташланади. Аввало француз адиби Виктор Гюгода шундай қарашлар туғилади. Унинг эътирофига кўра, "Адабиётшунослар тез кунларда ёзувчиларни ғайритабiiий, ғайрисанъатий қоида ва жанрлар нуктаи назаридан текширмаслик кераклигини англайди. Улар ижодкорни санъат табиатига мувофиқ қонунлар ҳамда ҳар бир ижодкор шахси билан боғлиқ қонунлар нуктаи назаридан текшириш лозимлигини ҳис этади". Француз романтиклари, адабиётчи ва тарихчилари тафаккурида пайдо бўлган бундай эътирофлар бадий асарни биографик метод асосида ўрганиш зарурати кун тартибига келиб қолганини аңлатади.

Адабиётшуносликдаги биографик метод тамойилларининг ишлаб чиқилиши ва, умуман, бу методнинг бадий асарларни ўрганишга татбиқ этилиши француз танқидчиси ва шоири Шарль Огюстен Сент-Бёв (1804-1869) номи билан боғланади. Журналларда босилган мақолаларидан унинг "Душанба кунлари" (1863-1870) номли бир қанча китоблари юзага келади. Сент-Бёв 24 ёшида "XVI аср француз поэзияси ва театрининг тарихий ва танқидий обзори" тадқиқотини ёзади. Олимнинг яна бир муҳим асари "Империя даврида Шагобриан ва унинг адабий гуруҳи" (1861) деб номланади.

"Адабий портретлар" (1836-1839) номли ("Литературные портрети". Критические очерки. М. 1970) китоби биографик метод тамойиллари асосида ёзилган. Бу китобида Сент-Бёв

⁹ Боров Ю. Искусство интерпретации и оценки. - М.: 1981. Стр 56.

ўрта асрлар француз адабиётини, IV аср поэзиясини, классиклардан Корнель, Расин, Мольер, Лафонтен ижодини, XVIII аср ёзувчилари – Вольтер, Дидро, Бомарше, Руссо ижодини, XIX асрдан Шатобриан, Гюго, Мюссе, Жорж Санд ва Флорбер ижодини тадқиқ этади. Адибларнинг биографияси билан ижодини бир бутунликда талқин қилади.

Сент-Бёв ўзининг биографик йўналишда ёзган адабий-танқидий мақолаларида ҳар бир ёзувчи ҳаёти ва аниқ бир асарига алоҳида эътибор беради. Зотан, "Адабий портретлар" тўпламида: "Мени ҳар доим хаглар, суҳбатлар, фикрлар, характерларнинг ўзига хос турли фазилатлари, маънавий-руҳий қиёфаси; бир сўз билан айтганда – машҳур ёзувчиларнинг биографиясини ўрганиш ўзига жалб этиб келди"¹⁰, деган фикрни ёзади.

Бу методга яқин ўтмишда жиддий эътибор берилмади. Айнан "психобиография", яъни ёзувчининг психологик биографияси тарзида адабиётшунослик амалиётига татбиқ этилди. Тўғриси, бир ҳақиқатни, яъни бадиий асарда ижодкор руҳий кечинмалари, кўрган-кечирганлари, ҳаётий тажрибалари ёки турли изгирубоби ҳодисалар акс этишини, бундай биографик воқеликнинг изи асарларда қолишини ҳеч ким инкор қилмайди. Ёзувчи психобиографияси қайсидир маънода унинг бадиий асарларидаги воқеа-ҳодисалар баёни, яратган образлари тизимида ўз ифодасини топади. Бундай индивидуаллик санъат асарининг оригиналлигини, ўзига хос табиатини намоён қилади. Ёзувчи ҳаётидаги ўзгаришлар, бевасанжомлик, безовталлик, руҳий-ҳиссий кечинмалар, тўлқинланиш ва оғриқли дардлар, муаллақ ёки собит дунёқараш фониди унинг бадиий асарини талқин этиш ижобий самаралар бериши табиий.

Масалан, Л.Н.Толстой ҳаёт йўлида, оилавий муҳитида учраган турли ҳодисаларни тугал англамасдан адибнинг тавба-тазаррусини ҳам, энг кичик ҳиқояларидаги оддий деҳқонлар образидан тортиб, улкан эпопеяларидаги кибор шахслар табиатини ҳам тўла англаб бўлмайди. Адибнинг ижодкор сифатидаги тақдири билан рус подшосининг ўзи қизиққан;

¹⁰ Сент-Бёв Ш. Литературные портреты. Критические очерки. - М.: 1970. Стр.313.

хотини Софья Андреевна билан бўлиб ўтган турли мунозаралари, ҳатто аниқ бир драматик асарига асос бўлган; кўпгина асарлари учун ён-агрофидаги яқинлари прототип вази-фасини бажарган¹¹.

Бошқа бир мисол: "Ҳинд сайёҳи", "Мунозара", "Раҳбари нажот" каби асарлари ҳақида Фитратнинг руҳий-маънавий дунёсини, эътиқодий қарашларини, унга таъсир этган микромуҳитни тадқиқ этмагунча тўғри хулосалар чиқариш қийин. Айни чоғда, орадан ўн-йигирма йиллар ўтгандан кейин ёзилган "Меърож", "Зайд ва Зайнаб", "Заҳронинг иймони" типидagi ҳиқояларни тушуниш ҳам Фитратнинг ҳаёт тажрибалари, дунёқарашидagi ўзгаришлар, муҳит таъйиқи каби қатор биографик омилларнинг махсус текширувини талаб этади. Табиийки, бу жараёнда хотира китоблари, кундаликлар, ўз вақтида матбуотда босилган турли мақолалар муҳим аҳамиятга эга.

Ш.Сент-Бёвдан кейин машҳур кишиларнинг бадиий-эстетик биографиясини ёзиш анъанасини француз ёзувчиси Андре Моруа (1885-1967) давом эттирди. У биографик методга мос равишда романлаштирилган биографияларни маромига етказиб ёзди¹². А.Моруанинг адабий-эстетик қарашлари уч булоқдан – француз, инглиз ва рус маданиятидан баҳраманд бўлди. Рус ёзувчилари И.Тургенев, А.П.Чехов, Л.Толстой ҳақидаги қарашларини махсус асарларида баён қилди. А.Моруа Шекспир, Бальзак ва Л.Толстой ҳақида фикр юритиб, уларга: "Инсоният учун инсоният томонидан бино этилган уч буюк ёдгорлик", деган баҳони берди¹³. А.Моруа инглиз адибларидан Байрон ва Шелли, Диккенс ва Браунинг, Уэллес ва Б.Шоунинг ижодини жиддий таҳлил қилади. Унинг назарида, О.Бальзак француз адабиётида энг юксак мақомда туради. А.Моруа француз адабиёти тарихи ҳамда XX аср француз ёзувчилари ҳақида "Лабрюйердан Прустгача" (1964), "Прустдан Камюгача" (1963), "Жиддан Сартргача" (1965), "Арагондан Монтерлангача" (1967) номли китоблар ёзади. Бу китоблардан танлаб олинган адабий мақолалар 1970 йили рус тилида "Адабий портретлар" номи билан нашр этилади.

¹¹ Бу ҳақда батафсил қаранг: Версаев В. Живая жизнь. - М.: 1991.

¹² Наркирьер Ф. Андре Моруа. - М.: 1974. Стр. 22.

¹³ Моруа А. Прометей или жизнь Бальзака. - М.: 1988. Стр. 460.

Олимлар таъкидлашчи, газета ва журналлардаги мақолларидан ташқари А.Моруанинг турли жанрларда етмишдан ортиқ асари алоҳида китоб ҳолида нашр қилинган. Адибнинг "Уч Дюма", "Олимпико ёки Виктор Гюго ҳаёти" асарлари машаққатли меҳнат, жиддий изланишлар туфайли майлонга келди. Моруа ижоди билан танишган ўқувчи юзлаб шахслар билан учрашади. И. Тургенев ва М.Пруст ҳақида ёзган асарлари, уларнинг ижодига оид мулоҳазалари адабий-танқидий талқиқот типига яқин туради. Бу адиб ижод қилган давр Европа фалсафаси ва адабиётида психологияга, инсоннинг ички кечинмалари талқиқига, психоанализга, экзистенциализмга қизиқиш жуда кучли эди. Бу йўналишнинг улкан намоёндалари адабий жараёнга ўз таъсирини ўтказётган бир давр эди. А.Моруа "вақтни сўраган одамга соатининг ички механизmlарини, пружина" ёки майда мурватларини эмас, соатнинг ўзини кўрсатиб қўя қолди. Адабий-тарихий жараёнда турли адабий йўналишлар бошқалари билан параллел яшашга ҳақли. Моруа учун инсоннинг ўзи, унинг ҳаёт тарзи ва ижоди муҳим эди. "Энг асосийси, — дея ёзади Ф.Наркирьер "Андре Моруа" китобида, — Моруанинг барча ёзган асарларини бир нарса — унинг методи, ижодга биографик ёндашув методи бирлаштириб туради"¹⁴. А.Моруанинг кўпгина қарашлари Сент-Бёвнинг адабий концепциясига яқин туради. "Сент-Бёв ҳимоясига доир" деган мақоласида ўша олимнинг: "Мен дарахт қандай бўлса, меваси ҳам шунақа, дея мамнуният билан айтаман. Шунга монанд, адабий талқиқот мени психологик изланишлар сари етаклайди", деган фикрларини келтиради.

Адабиётшуносликдаги биографик метод учун психологик ёндашув, биография ва психология паралеллиги аҳамиятини шу эътирофдан ҳам билиш мумкин. Зотан, бу метод ҳақида марксист танқидчи олимлар биографик методда бадий асарнинг жамиятдаги функциясига эътибор қаратилмайди, бадий асар муайян шахс ижодининг маҳсулидан иборат қилиб қўйилади, бу методда субъективлик гуноҳи бор, қолаверса, бу метод сермахеул эмас, тарзида айблар тақаганлар. Бу методдан фойдаланадиган адабиётшунослар учун ҳам қолип

¹⁴ Наркирьер Ф. Андре Моруа. — М.: 1974. Стр.199-200.

тавсия этилган: талқиқотчи адибнинг адабий ва ўз даври ижтимоий ҳаётидаги ролини тўғри аниқлай билиши лозим.

Талқиқот методига бундай муносабат, табиийки, адабиётшунослик илми устидан юритилган сиёсатга, фикр ва қалам эрксизлигига бориб тақалади. Маълум бўлаётганидек, бу методнинг ижобий жиҳатлари кўп. Оддий бир ўхшатиш қилиб айтганда, куёш нури ёмғир сувидан ўтиб камалакка айланганидек, бадий асар ижодкор шахсий ҳаёти призмасидан ўтказилади ва натижада ижоднинг камалакранглари кашф этилади.

Адабиётшуносликдаги бирор методни ҳақиқатни англашнинг ягона йўли сифатида ҳеч ким мутлоқлашгирмаслиги лозим. Чунки илмда ҳақиқатга бориладиган йўл битта эмас. Ҳар бир талқиқот усулининг ўзига хос ички йўл-йўриқлари мавжуд. Ҳар бир талқиқотчи бадий асарни қисмларга ажратиш ва бутунлаштириш ёки аниқ бир назарий муаммони махсус ажратиб ўрганиш ва ўз илмий-назарий фикрларини баён этиш ҳуқуқига эга. Айни чоқда, талқиқотчи олим ўз ишида комплекс анализ усулини қўллаши ҳам мумкин.

Андре Моруа Оноре де Бальзак ижодини ёритар экан, унинг "Горио ота" (1843 йил ёзилган) романига алоҳида тўхталади. Қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларига, психологик ҳолатларига, дарду аламлари ва кайф-сафоларига роман муаллифи ҳаёти йўли орқали қарайди. А.Моруа романдаги Воке хоним ижрахонасида яшайдиган "ўсиб келаётган персонаж" Растиньяк ҳамда "исёнкор, жамиятга қарши уруш эълон қилган" Вотрендан Бальзак табиатида хос хусусиятларни топади. Шу маънода ёзади: "Бальзак ўз сифатларидан анча-мунчасини Вотренга берган ўша даврдаги ҳамма ёш йигитлар каби ёзувчи ҳали ҳам Напалеон ҳаммоси олдида тобланишдан халос бўлган эмас".

Бальзакнинг Напалеон сиймосига ошуфталигини яна бир факт ҳам исботлайди. Унинг ёзув столи-китоб жавонининг энг тепасида ярим метрча келадиган Напалеоннинг гипс фигураси қўйилган. Унинг пастига картон қорозда: "У қилич билан бошлаган ишни қалам билан охирига етказиш керак! Оноре де Бальзак", деган ёзув ёпиштириб қўйилган. "Напа-

леон Бальзак учун титанизм — куч-қудрат намунаси бўлган, адиб уни "инсоният салтанати тарихидаги энг кучли ирода" эгаси деб билган. Ҳаётни абадий жанггоҳ санаган Бальзак ўзини кўп бора Наполеонга ўхшатади¹⁵.

Бальзак "Горио ота" романида баъзан Вотрен, баъзида Рас-тиньякка ўз характери қирраларини кўшиб ёзади. Айрим са-хифаларда Бальзак Вотрендек исёнкор ҳолатга киргандек кўринади. "Холбуки, ўзининг табиатига кўра у ҳам Рас-тиньякка ўхшаган юмшоқ одам. Эзгулик, меҳрибонлик нима эканлигини яхши биладиган Жорж Санд қатъият билан шундай дерди: "Бу даҳо инсон тўғрисида у даставвал меҳрибон ва мушфиқ одам бўлган демок — унинг тўғрисида мен биладиган мақтовлардан энг юксагини айтмоқдир". Бироқ худди Рас-тиньяк каби, деярлик бошқа ҳамма одамлар каби Бальзак ҳам мураккаб одам эди. Худди Рас-тиньяк каби дўстликнинг қадрига етарди... Бироқ Бальзак мухтожликларга тўлиб-тошган, киши-ни йўлдан оздирувчи эрмаклар сероб бир тарздаги ҳаётни кечирди, бу ҳаётда у тез-тез ғазаб оташларига ҳам дуч келиб турарди. Табиийки, Бальзак ҳам худди Рас-тиньякка ўхшаб нима қилиб бўлса-да, бунақа турмушдан халос бўлишни истаган.

Рас-тиньяк "Горио ота" романида ҳали жуда тортинчоқ хижолат чекаверадиган йигит сифатида кўринади. Биз Рас-тиньяк билан яна қайтадан учрашганимизда, у энди барон, давлат қотиби, ўз ўйнашини эрининг озми-кўпми онгли шериги ("Банкир Нусингенлар хонадони"), 1845 йилга келганда эса у энди министр бўлади... Эндиликда у "Мутлок эзгулик деган нарса йўқ, фақат шароит бор" деб даъво қилди ("Ўзлари беҳабар мазхарабозлар", "Асридан сайланган ноиб"). Кўпинча бу персонаж учун Тьер нусха бўлиб хизмат қилган дейишади. Дарҳақиқат, Бальзак Рас-тиньяк образини яратар экан, Тьернинг баъзи бир сифатларини олган бўлиши мумкин, лекин ҳаммадан ортиқроқ у ўзининг сифатларини олган¹⁶.

Маълум бўлганидек, А.Моруа адиб асарларидаги образлар табиатининг энг муҳим ва асосий жиҳатларини Бальзак-

¹⁵ Ионкис Г.Э. Оноре Бальзак. -М., 1988.

¹⁶ Андре Моруа. Оноре де Бальзак // «Жаҳон адабиёти» журналы, 1999. №8, 123-135 бетлар.

нинг ўзига боғлаб тушунтиради. Бальзакка хос барча фази-лат ва оруз-истаклар унинг қаҳрамонларига ҳам хос. Ҳар қан-дай ижодкор асарларида, энг аввало ўз қалбини, ўз маъна-вий дунёсини акс эттиради. Шу маънода бадиий асар ҳолат-дан муаллиф дунёқарашини, эътиқоди ва турмуш тарзини англаш ҳам мумкин. Биографик метод шу англаш ва англа-тиш йўлидан бориб иш кўради.

Инчунун, жаҳон адабиётшунослиги, хусусан, француз адабиётшунослигида биографик методнинг ҳам назарий, ҳам амалий тажрибаларини, таъкидлаш жоизки, муваффақият-ли тажрибаларини учратиш мумкин.

Дунё адабиётида маълум бир ижодкорнинг қотиблари то-монидан ёзилган асарлар ҳам (Иоганн Петер Эккерман. "Гёте билан суҳбатлар"), адибларнинг ўз эътирофлари битилган асарлар ҳам (Л.Толстой. "Иқрорнома") мавжуд. Бундай ман-балар — мактублар, иқрорномалар, суҳбатлар, хотиралар, эсдаликлар, қўлзмаларнинг турли нусхалари, ижодкор ла-бароторияси, шахсий архиви, замондошлари хотиралари ва, умуман, ижодкорга тегишли бошқа қатор омиллар бадиий асарни биографик метод асосида ўрганиш учун жуда муҳим аҳамият касб этади.

В.С.Барахов "Адабий портрет яратиш санъати" китобида му-ҳим бир хотирани келтиради. 1901 йили бир куни Чехов Горь-кийга айтади: "Мана, Гётенинг ҳар бир сўзи ёзиб олинган, аммо Толстойнинг фикрлари ҳавога учиб кетмоқда". Чехов бир неча бор Толстой ёнида Эккерман йўқлигидан афсусланади. Ҳатто бир куни Сулержицкий деган ижодкорга Толстойга ко-тиблик қилишни маслаҳат ҳам беради. И.П.Эккерманга ўхшаб, айнан ижодкор билан ёнма-ён яшаб унинг кундалик "ҳикмат"-ларини ёзиб бориш — табиийки, бундай кундаликдаги хоти-ралар биографик метод учун қўл келади. Вақт ўтгандан кейин ёзилган хотираларга эса, турли манфаатлар, баъзида тўқима гаплар аралашиб қолади.

Кейинги йилларда ўзбек олимлари ҳам курук, хроноло-гик адабий портретдан фарқли ўлароқ том маънодаги био-график метод имкониятларидан фойдаланиш зарурлигини ҳис этди. Шу маънода профессор А.Расуловнинг "Илми гари-бани кўмсаб..." китобидан ўрин олган "Ҳол таржимасидаги

сақталик ва сохталиклар" номли мақоласи муҳимдир. Олим бунда ёзувчи биографияси билан унинг асари орасидаги ўзвий боғланиш, руҳий яқинлик аҳамиятига алоҳида эътибор беради: "Ёзувчи ҳолати билан ижоди орасида узвий боғлиқлик бор... Хар қандай асарда ёзувчи руҳи, ҳоли, қалби акс этади. Асарлар синчиклаб ўрганилса, улар ёзувчи ҳолати, руҳияти ҳақида кўп нарсалар сўзлаб беради"¹⁷. Олим "Танқид, талқин, баҳолаш" китобида ёзади: "Бадий асар — хоҳ у лирик, хоҳ наср, хоҳ драма бўлсин — ёзувчининг ижоди маҳсули. Фарзанд ота-онага ўхшамаслиги мумкин эмас. Бадий асар талқин, таҳлил қилинганда, табиийки, ёзувчининг руҳий ҳолати, кайфияти ҳисобга олинади. Адабиётшуносликда бадий асарни талқин этишда ёзувчи руҳияти, кайфияти — ҳолатини ўрганувчи соҳа бор. Уни биографик метод ёхуд бадий асарга ёзувчи ҳолати нуқтаи назаридан ёндашиш дейилади"¹⁸.

Ўзбек адабиёти тарихидаги Абдулла Қаҳҳорнинг "Ўтмишдан эртақлар", Ойбекнинг "Болалик", Гафур Ғуломнинг "Шум бола", Саид Аҳмаднинг қамоқхона ҳаётидан олиб ёзилган ҳикоялари ва бошқа кўплаб асарларни айнан шу метод асосида тадқиқ қилиш ўзининг яхши самараларини бериши табиийдир. Бу тоифага мансуб тадқиқотлар қисман бўлса ҳам ўзбек адабиётшунослиги тарихида мавжуд. Ўзбек адабиётшунослигида биографик методда ёзилган тадқиқотлар сирасига И.Султоннинг "Навойнинг қалб дафтари", Н.Каримовнинг "Чўлпон", Д.Қуроноғнинг "Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси" каби китобларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Биографик метод учун ижод аҳли асосан ўзини ёзади, бадий образлари моҳиятига ўз қарашларини, эстетик идеяларини жойлаштиради, деган тамойил ҳам муҳим саналади. "Ёзувчининг, гарчи шахсан танилмаса ҳам, асарларини ўқиб, қандай табиатли шахс эканини ғойибона билиш, тасаввур қилиш мумкин. Чунки у асарларида асосан ўз табиатини, руҳини тасвирлайди" (Абдулла Қодирий). Улкан ижодкорларнинг руҳи, табиати, идеаллари ўз қаҳрамонлари ортита яширинган бўлади. Бадий асар ижодкор шахсида бу-

¹⁷ Расулов А. Илми ғарибани кўмсаб. -Т.: Маънавият, 1998. 27-бет.

¹⁸ Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. -Т.: Фан, 2006. 75-бет.

тунлашади. И.В.Гёте: "Менинг ҳамма асарларим битта иқдорноманинг бўлақларидир", деб ёзади. "Мангу яшайдиган бир умумий қоида бор — муаллифнинг шахсий иқдорлари ва эътирофларидан мутлақо холи бўлган санъат асарини топиш гоятда мушкул... Шуниси ҳам борки, ёзувчи ўзи тўғрисида гапирмоқ учун, албатта, иқдорнома ёки кундалиликлар шаклига мурожаат қилмоғи шарт эмас. У бунни ўзи ўйлаб топган тўқима образлар тили билан айтади. Биринчи қарашда бу образ адибнинг ўзига сира ўхшамайди, бундан нафақат адабий китобхон, баъзан эса ҳатто муаллиф биографиясининг ҳамма сирларидан хабардор бўлган тадқиқотчи ҳам алданиб қолади..."¹⁹.

Бадий асардан ёзувчи табиатига хос хусусиятларни аңлаш, ҳис этиш ижодкор яшаган муҳитни, маънавий-руҳий, эътиқодий дунёқарашини аңлаш орқали юзага келади. Масалан, Абдулла Қодирийнинг шахсиятини, дунёқарашини аңлаш асарларини теранроқ тушунишга олиб келади. Зотан, аллома адибнинг Юсуфбек ҳожи, Отабек, Анвар, Қумуш, Раъно сингари қаҳрамонларида акс этган бебаҳо маънавий кадриятлар бевосита Абдулла Қодирий маънавий-руҳий дунёсига тааллуқлидир. "...Артист бўлганимда эди, Отабек ролда ўзим ўйнардим... Негаки, Отабек характерини мендан яхши билгувчи йўқ..."²⁰, деган истаги асосида ҳам ўша руҳий бутунлик сезими бор.

Замондошларининг хотираларида Абдулла Қодирийнинг гулларни парваришига, гулларга шайдо экани ёзилган. Бу фазилаг билан "Меҳробдан чаён" романидаги Анварнинг гулларга сув куйиб ўстириши, парваришлагга бўлган шайдолиги орасида яқинлик бор, албатта. Бошқа бир мисол. Абдулла Қодирийнинг болаликда қийинчилик билан таҳсил олгани, сўнгра Расулмуҳаммадбой эшигида мирзалик қилиб, кейин бойнинг таклифи билан унинг қизига уйлангани қайсидир даражада Анвар ҳаёти билан боғлиқ (Анварнинг Солиҳ маҳдумга ёрдамчи бўлиб, сўнғ Раънога уйланиши каби) воқеаларни эслатади. Бунни қарангки, роман сўнгида Абдулла Қодирий мирзо Анварни дор тагига олиб боради ва бадий

¹⁹ Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. -Т.: Маънавият, 2010. 249-бет.

²⁰ Қодирий Х. Отам ҳақида. -Т.: 1983. 113-бет.

усули билан ўлимдан "қутутириб" юборди. 1937 йилги машъум тузумнинг қаҳрагонлари адиб қалбини музлатди; аммо адибни унинг бўйнига солинган сиртмоқдан, гарданига юкланган тухматлардан, афеуски, ҳеч ким қутқариб қола билмади. Қодирий шахиллар силкига тизилди.

Ижод аҳли томонидан тўқилган номлар, яратилган образлар "мен"лик олами ифодасига хизмат қилади. Поэтик кўчим, образли тафаккур тарзи шуни тақазо қилади. Кўп ҳолларда ижод аҳли асарлари мазмун-моҳиятида ўз дарду дунёси акс этганини очиқ эътироф ҳам қилади. Шоир Абдулла Орипов "Отелло", "Алишер Навоий", "Аллома" каби шеърларининг юзага келиш тарихи тўғрисида қуйидаги фикрларни айтади: "Бу шеърлар, албатта, аниқ тарихий саналар билан боғлиқ. Лекин уларнинг заминиде менинг ҳаётга муносабатим бор. Бу туйғулар кишининг юрагида доимо яшаб, муайян бир туртки сабабли шеърга ўтган, холос"²¹.

Хуллас, биографик метод тарихини, намояндаларини, имкониятларини, дунё адабиётшунослигидаги ютуқлари ҳамда тажрибаларини чуқур ўрганиш бадий асарларни ўзига хос тарзда тушуниш ва тушунтириш учун амалиётда қўллаш, албатта, ўзининг ижобий натижаларини беради.

Савол ва топшириқлар:

1. Биографик методнинг тарихи, асосий тамойилларини тушунтиринг.
2. Ижодкор шахсий ҳаётининг биографик метод учун қандай аҳамияти бор?
3. Биографик жанр билан биографик метод ўртасидаги фарқ нимадан иборат?
4. Биографик метод асоси ва бош тамойили нима?
5. Биографик метод асосида ёзилган қандай асарларни биласиз?
6. Биографик ва психологик методларнинг ўзаро уйғун жиҳатлари мавжудми?

²¹ Абдулла Орипов. Эҳтиёж фарзанди. -Т.: 1988. 124-125-бетлар.

Адабиётлар:

1. Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. -Т.: Маънавият, 2010.
2. Жўрақулов У. Хулдусиз жилва. -Т.: Фан, 2006.
3. Иноғомов Р. Шоир бўлиш осонмас. -Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.
4. Карим Б. Абдулла Қодирий: танқид, таҳлил ва талқин. -Т.: Фан, 2006.
5. Каримов Н. Чўлпон (маърифий роман). -Т.: Шарқ, 2003.
6. Maren-Griesebach. Methoden der Literaturwissenschaft. Stuttgart. 1992.
7. Моруа А. Олимпио, или жизнь Виктор Гюго. -М.: 1983.
8. Норматов У. Қаҳҳорни англаш машаққати. -Т.: Университет, 2000.
9. Норматов У. Қодирий мўъжизаси. -Т.: Ўзбекистон, 2010.
10. Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. -Т.: Фан, 2006.
11. Саидносирова З. Ойбегим менинг. -Т.: Шарқ, 1994.
12. Сент-Бёв Ш. Литературные портреты. Критические очерки. -М., 1970.
13. Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. -Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2010.
14. Толстой Л. Иқрорнома. -Т.: Маънавият, 1998; 2010.
15. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. -Т.: Шарқ, 2004.
16. Эккерман И.П. Разговоры с Гёте. -М.: 1981.
17. Куронов Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. -Т.: Ўқитувчи, 1997.
18. Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. -Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994.

Социологик метод

Режа:

1. Социологик метод тарихи хусусида.
2. Метод ўзига хос хусусиятлари.
3. Вульгар социологизм ҳодисаси.
4. Ўзбек адабиётшунослигида социологик метод.

Таянч сўз ва иборалар: метод, ижтимоий муҳит, вульгар социологизм, маданий муҳит, адабий ҳаёт, синф, миллат, ижодкор, бадиий асар, адабий давр, давр қаҳрамони.

Социологик метод адабиётшуносликда жуда кенг қўлланилган илмий тадқиқот усуллари билан бирдир. Бу метод негизда бадиий адабиётга ижтимоий ҳодиса сифатида қараш етакчилик қилади. Адабиётни бу метод воситасида тадқиқ этишда асосан жамиятдаги ижтимоий ҳодисаларни, маданий муҳит, адабий-тарихий шарт-шароитни инобатга олиш ҳоллари муҳим саналади.

Бадиий адабиёт ва, умуман, санъатнинг жамият билан ўзаро муносабатлари масаласи жуда қадим замонлардаёқ ўртага ташланган бўлса-да, адабиётнинг ижтимоий моҳияти ва шу асосида ўрганиш-тадқиқ этиш методи XIX асрнинг 30-40-йилларида келиб юзага чиқади. "Социология" атамасини биринчи бўлиб қўлланилиши француз файласуфи Огюст Конт (1798-1857) номи билан боғлиқ. Унинг санъатга қарашда "санъат санъат учун" тамойилига танқидий муносабат бор. Файласуф фикрича, санъат асари инсоннинг индивидуал ва ижтимоий борлигини инъикос эттириши керак.

Дунё адабиётшунослиги тарихида "маданий-тарихий мактаб" вакили бўлган француз олими Ипполит Тэн (1828-1893) социологик методнинг асосчиларидан бири ҳисобланади. И.Тэн ўз қарашларида О.Конт таъсирида бўлган. Бу олим социологияни конкрет (эмприк) фанларга татбиқ этиб, ўз

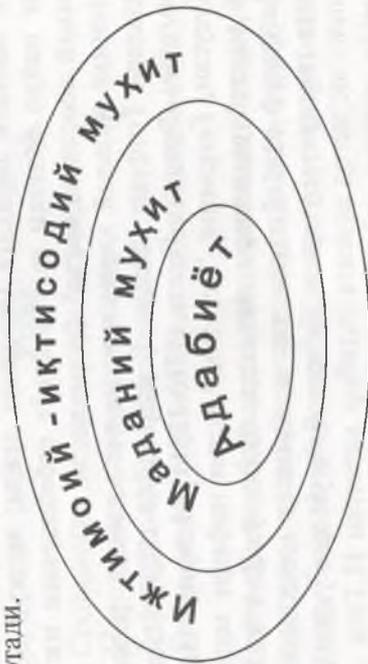
методини табиий фанлар методикасига қийсий тарзда тузиб чиқади. И.Тэн санъат тараққиётини ижтимоий ҳолат билан изоҳлашга – тушунтиришга интилади. И.Тэн ўз назарий фикр-мулоҳазалари исботи учун инглиз адабиёти тарихига, нидерландиялик rassomлар ижодида, қадимги грек ҳамда италян санъати тарихига мурожаат этади; мазкур объектларнинг пайдо бўлиши ва тараққиёт сабабларини ижтимоий-тарихий асосларга боғлаб ўрганади.

И.Тэннинг назарий қарашлари немис классик фалсафаси намояндалари Готфрид Иоганн Гердер (1744-1803) ҳамда Георг Вильгельм Фридрих Гегель (1770-1831) таъсирида шаклланади. Хусусан, Гегелнинг "Эстетика" асари нафақат маданий-тарихий мактаб вакиллари ижодида, балки ўзидан кейинги бутун файласуф-адабиётшунослар авлодининг шаклланишида жуда катта таъсирини ўтказди. Бу китоб бутун ҳам ўқилади.

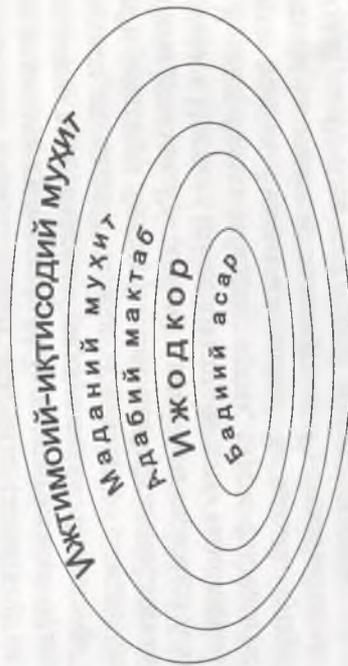
Социологик метод асосига эътибор қаратган И.Тэн санъат предмети жамият ҳаётида мавжуд инсонларнинг характери, деб таъкидлайди. У илмий-назарий тамойилларни "ирқ, муҳит ва вақт" тушунчалари воситасида изоҳлайди. Санъат асарини қайсидир ирқ-халқ-миллатга мансублигини, маълум бир муҳит ва муайян замонда яратилишига алоҳида ургу беради. Олим фаолияти санъакорнинг шахсий фантазияси ва тасолифий ҳолат бўлиб кўринган адабиёт ва санъат ҳодисасини объектив тушунтирига қаратилган эди. Адабий ҳодисага бутун жараён сифатида қараш, санъат асарини, санъаткор ва санъаткорлар авлодини тушунинида И.Тэн улар мансуб бўлган "ўша давр таомили ва дунёқараш"ни кўрсатади². Файласуф "Танқид методикаси ва адабиёт тарихи тўғрисида", "Санъат фалсафаси" каби асарлари билан Европа адабиётшунослигига кучли таъсирини ўтказди. Рус адабиётшунослиги тарихида Александр Николаевич Пипин (1833-1904) шу мактаб намояндаси саналади. У минг босма табоқдан ортқ турли филологик йўналишларда асарлар ёзган олим адабиёт ва жамият тушунчаларни деярлик синоним ҳолатда кўради. Рус адабиётшунослигида бадиий адабиётни ижтимоий муҳит, тарихий давр, географик шарт-шароит билан алоқадорликда тушунтиришга қаратқ қилган бошқа олимлар ҳам етишиб чиқди.

² История русского литературоведения. - М.: 1980. Стр.125.

П.Н.Сакулиннинг 1925 йили "Адабиётшуносликда социологик метод" номли китоби босилади. Олим адабиётнинг ижтимоий табиатига урғу беради; уни жамиятдан алоҳида таъсир савури қилиб бўлмаслигини таъкидлайди. Адабиётга таъсир қиладиган омиллар сифатида куйидаги доира-чизгини таъкидлайди.

Социологик метод тамойилларини баён қилган Сакулин ижодкорнинг индивидуал шахсиятига ҳам эътибор беради. Адиб ижодини адабий-тарихий жараёнда ўрганиш бу ижодкорнинг адабиёт тарихидаги ўрнини белгилайди. Олим ижтимоий муҳит, маданий муҳит, адабий муҳит, адабий мактаб, ижодкор ва бадий асарни бир тизимга солиб, куйидаги доира-чизма шаклида кўрсатади.

Барча ижтимоий, маданий, адабий муҳитлар тадқиқи охири-охири ижодкор шахси ва унинг асарига келиб тақаллади. Сакулин социологик методнинг адабиёт тарихини ёри-

тиш учун зарурлигини таъкидлайди²³. Бу қарашларда ўз даври билан изоҳланган, дейлик, марксизм ёки синфийлик билан боғланган ўринлари ҳам мавжуд.

Сир эмаски, ўтган асрда бадий адабиётни социологик нуқтаи назардан тадқиқ этиш марксизм социологиясига дахлдор эди. Бу йўналишнинг методологик асосини тарихий материализм ташкил қиларди. К.Маркс ва Ф.Энгельс издошлари Франц Меринг (1846-1919 немис), француз социалисти Поль Лафарг (1842-1911), Россия муҳитида эса Георгий Валентинович Плехановлар (1856-1918) шу йўналишда асарлар ёзди.

Г.В.Плеханов "Карл Маркс ва Лев Толстой", "Яна Толстой тўғрисида", "Вассарион Григорьевич Белинский", "Белинский, Чернишевский ва Писарев" номли мақолаларида ўзининг адабиётга нисбатан қатъий социологик муносабатини баён этади. В.Г.Белинский тўғрисида ёзар экан, ўша танқидчи адабий ҳодисага ижтимоий томонидан эмас, балки фақатгина публицистик нуқтаи назардан қарайди, дея бу хусусиятни камчилик сифатида кўрсатади. "Белинскийнинг кейинги йилларда ёзган мақолаларида адабий танқидчилик-гимиз бажариш керак бўлган қатор режалар хусусида фикр юритилганки, бу вазифалар фақатгина социологик нуқтаи назарида мустақам туриб олгандагина бажарилиш мумкин"²⁴. Бу Плехановнинг айна методга тегишли қатъий фикри.

Гарчанд бугунги кунда социологик метод танқидга учраётган бўлса-да, унинг муайян тарихий шарт-шароитда етакчилик қилганини — у сунъий ёки табиий бўлишидан қатъий назар — инкор этиб бўлмайдиган фактдир. Шу маънода социологик методнинг тарихи, ютуқ ва камчиликлари хусусида фикрлашиш ва муайян ибратли хулосалар чиқариш мумкин.

Маълумки, ўтган XX асрда социологик метод намоёндалари "дохий"ларнинг реализм ёки умуман, адабиёт ҳамда маданий мерос тўғрисидаги қарашларига таянди. Уларнинг турли асарларидан олинган кўчирмалар, айрим мақолалари, хусусан, адабиётнинг партиявийлиги, синфийлиги Л.Н.Толстой ва А.И.Герцен тўғрисидаги мақолалари адабиётшунослик учун методологик таянч вазифасини бажарган

²³ Сакулин П.А. Филология и культурология. -М.: 1990. Стр.129.

²⁴ Плеханов Г.В. Истории в слове. -М.: 1988. Стр.95.

эди. А.В.Луначарский (1875-1933) адабиёт ва санъат тадқиқи-га марксистик қарашларни олиб кирди. Бадий адабиёт со-ҳасида шу тамойилни тарғиб-ташвиқ этди: "Санъат ҳақида мунозара" (1905), "Пролетар адабиёти ҳақида мактублар" (1914), "Санъатда синфий кураш" (1929), "Ленин ва адабиёт-шунослик" (1932) каби асарлар ёзди. Бундай мафкуравий ада-биётшуносликнинг бир қатор манбаларини Отажон Хошим 20-йилларнинг охири 30-йилларда ўзбек адабиётига татбиқ қилди. Унинг "Пролетариат ва чигатой адабиёти", "Пролета-рият адабиёти ва адабий мерос", "Ўзбек шўро адабиётининг бир неча ижодий масалалари" ва бошқа асарларида марк-сизм-ленинизм таълимотига асосланган социологик метод етакчи саналади.

Бадий адабиётни, ижодкор фаолиятини социалистик ту-зумга, баъзида ижтимоий-иқтисодий омилларга ҳаддан ташқари боғлаш 30-йиллар адабиётшунослигига хосдир. Бу давр адабиётшунослигида социологик метод бирёқлама қўлланди. Синфий кураш – тарихни ҳаракатга келтирадиган кучдир, деган қараш бадий асар мазмунини сийқалашти-риб, анча жўнлаштирди. Ҳар қандай бадий асарга, энг ав-вало, синфлар ўртасидаги шиддатли тўқнашувлар нуқтаи на-заридан ёндашилди. XX аср адабиётшунослик тарихидаги бу ҳодиса "вульгар социологизм" деб номланди ("вульгар" сўзи лотинча бўлиб, "содда, оддий" деган маънони билдиради).

Ҳўш вульгар социологизмнинг ўзи нима? "Вульгар социо-логизм – ижтимоий ҳодисаларни сийқа талқин қилишдан ибо-рат бўлиб, бундай талқин қилиш тарихий материализмни буза-ди, чунки бу ижтимоий тараққийнинг айрим факторларини; техникани, ишлаб чиқаришни ташкил этиш формаларини, экономикани, сиёсатни, идеологияни бир томонлама бўртти-риб кўрсатади. Тор маънода – идеологиянинг, синфий шарт-шароитга боғлиқ эканини сийқа тушунишдир". Бу изоҳда ҳам замоннинг мафкуравий назари бор. Рус адабий танқидчилиги-да В.Шулятиков, В.Перевезев, В.Фриче каби олимлар вуль-гар социологик қараш эгалари саналади. Бундай бирёқлама қарашларга ўз вақтида жавоб тарзида китоблар ҳам ёзилди²⁵.

²⁵ Розенталь М. Против вульгарной социологии в литературной теории. – М.: Художественная литература, 1936.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, 30-йиллар муҳитида вульгар социологик қарашлар ўзбек адабиётшунослигида ҳам мавжуд эди. Айннинг (Олим Шарафуддинов) "Ўзбек шоири. Чўлпон" (1927 йил 14 февраль, "Қизил Ўзбекистон" газети) танқидий мақоласи вульгар социологик руҳда эди. Ой-бек Чўлпонни мафкуравий хужумлардан химоя қилиб Айнга "Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак" деган сарлавҳа-ли жавоб ёзди: «Айн» мақоласининг қисқача мазмуни шун-дан иборат: Чўлпон йўқсил эл шоири эмас, миллатчи зиё-лиларнинг шоири. Чўлпон – бадбин, Чўлпон – хаёлпараст.

Адабиёт ижтимоий ҳаётнинг акс-садо(эхо)си ва даврнинг мафкуравий кўринишидир. Синфлик жамиятда адабиёт, шоир ва адибларнинг ҳақиқий физиономиясини кўриш учун мунақ-қид, аввало, жамият тақомулининг пружинаси бўлгон омил-ларини тайинлаши лозим. Чунки адабиётнинг сўниши ёки пор-лаши, адабиёт саҳнасига бир шоирнинг чиқиб қолиши тасо-дифий(случайность) эмас. Умуман, дунёда тасодиф йўқ. "Тасо-диф бизнинг нодонлигимиз натижасидир". Шу тартибда иж-тимоий (социологический) метод билан курулланиб шоирлар-нинг башарасига қараш адабий сирларни очиб беради, мунақ-қидни сеҳрли доирадан олиб чиқади.

Чўлпоннинг "нуқсон томонлари, хусусан, мафкураси" тўғрисида гапирмакчи бўлгон "Айн"да худди шу метод йўқ. Ҳе йўқ, бе йўқ, қаламга ёпишади: "Чўлпон хаёлига берил-ган", "ҳақиқатни хаёл кўзи билан кўради", деб хаёлдан қоч-қон "огир бошли" Айн ўзининг кўкда учишидан хабарсиз. Чўлпоннинг етишган даврларига қарагуси келмайди. Унинг тараққийи қадамларини санамайди. Даврларга бўлмади. Шоирлар хаёл билан кўкка учса, ҳа, шоир-да, деймиз. Аммо мунаққиднинг учиши ҳаммадан қизиқ...»²⁶. Ойбек шу зайдда ижод моҳиятига, талант тарбиясига диққатни қаратиб, со-циологик методнинг илмий тамойиллари нуқтаи назаридан "Чўлпоннинг муҳити, тарбияси ва интилишлари"ни инobat-га олади ва, умуман, методологик масалани ўринли қўяди. Аммо баҳс-мунозарада қатнашган Усмонхоннинг "Мунақ-

²⁶ Ойбек. Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак // "Қизил Ўзбекис-тон" газ., 1927 йил, 17 май.

номидаги "миллатчилик", "буржуа" сўзлари ҳам муаллифлар концепциясидан, асарлари мазмун-моҳиятидан дарак беради. А.Саъдий китобининг "Кириш"ида шундай ёзади: "Бадий адабиёт ўз-ўзидан бўлмайди. У осмондан тушмайди. Уни кишилар, яъни ёзувчилар, шоирлар ярагади. Синфдан ёки ижтимоий гуруҳлардан ташқари бўлган ёзувчи йўқ. Ёзувчилар маълум синфдан чиққан ёки у синфдан чиқмаса-да, кейин у синфнинг тарбиясини олиб, шу синф томонига кўчиб, шунинг манфаатига хизмат қила бошлаган бўлади... Ҳар бир даврнинг ёзувчилари шу даврда синфлар томонидан уларнинг олдларига кўйилгон синфий вазифаларни бажара бо-радлар, шуларни бажариш учун курашадилар. Уларнинг бу курашларида уларга раҳбарлик этувчи, уларга таянч бўлиб йўл кўрсатиб, куч ва ёрдам бериб борувчи қувват яна ўша синф ва ўша синфнинг партияси бўлади. Шу равишда адабиёт синфларнинг синфий кураш қуролларидан бири деяр экансиз, шу замон, шу адабиётни яратувчиларнинг ўзларининг, яъни ёзувчиларнинг ҳам синфлар ва синфларнинг сиёсатлари учун курашувчи бўлганликларини тушунишимиз лозим"²⁸. Шу кўчирмада "синф" ва "синфий" сўзи ўндан ортиқ ўринда маъноли-маъносиз равишда қўлланган. Бадий адабиётга бундай вульгар муносабат ўзбек адабиётшунослигининг XX аср 30-йилларига хос хусусиятдир.

Сир эмаски, ўзбек адабиётшуносларининг қатта бир авлоди бадий адабиётнинг социал вазифасига асосий ургу берган рус адабий танқидчилари – В.Г.Белинский, Н.Г.Чернышевский, Н.А.Добролюбовлар мактаби тарбиясини олди. Бу танқидчиларнинг айрим асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. Шу маънода ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги тарихига назар ташланса, кўпинча бадий асарлар социологик метод асосида тадқиқ қилингани ойдинлашади. Бироқ бу фикр ўзбек адабиётшунослари бадий асарнинг эстетик қирраларига, психологизм ёки формал томонларига мутлақо эътибор бергани йўқ, дегани эмас. Чунки бадий асарларнинг турли эстетик томонлари – шаклий-композицион, фоявий-поэтик муаммолари ўзбек адабиётини тадқиқ қилган илмий-назарий асарларда ўз ифодасини топди.

²⁸ Саъдий А. Ўзбек буржуа адабиёти. -Т.: 1934. 15-17-бетлар.

қиднинг мунаққиди" мақоласида метод масаласида бирёқла-ма фикрлар баён этди: "Ойбек "илмий метод" деб "ижтимоий (сотсиологический) метод"ни тушунади. Бу тушунганингиз хом; чунки "товушнинг қаердан келишини" билмагансиз, қайси марксист адабиётда "сотсиологический метод" деган истилоҳни кўрдингиз? Бундай истилоҳ йўқ ва бўла ҳам олмайди. Токи бу истилоҳ сиз томондан кашф этилди-ми? Ундай бўлса, унинг тўғрилигини, илмийлигини олдин исбот қилиб, сўнгра амалий ишлатсангиз бўлар эди; нимага десангиз, бу истилоҳга ҳозирча биз унамаймиз ва, бизимча, бу истилоҳ янглиш истилоҳдир. Метод моддий бўла олади; мужодалавий (диалектический) бўла олади, лекин ҳеч вақт "сотсиологический" бўла омайди. Сотсиология ўзи мустақил бир фанким, ўз-ўзи методга мухтож, сотсиология метод ва дунёга қараш томонларидан буржуазия ёки маънавион ва марксист ёки моддион бўлиб иккига айрилади. Агар Ойбек каби мана шу айирмани идрок этмасдан тўғридан-тўғри "сотсиологический" деб кета берилса, минг мартаба "марксист-ча" деган билан ҳақақатга марксистча бўлмайди. Сотсиология ижтимоий фан сифати билан кескин суратда синфий фандир. Бунинг учун буржуазия сотсиологияси билан марксистм сотсиологияси (яъни тарихий маддионлик – исторически материализм) орасидаги айирмани очиб билиб олиш лозим; тескари ҳолда, бу истилоҳий ишлатишда Ойбек каби икки жаҳон овораси бўлиб қолинади. Метод тўғрисида бўлса, бизнинг (яъни марксистларнинг) методи моддий мужодала (материалистическая диалектика)дир"²⁷. Табиийки, бу фикрлар баҳслашувчининг илмий-маданий савиясини, тушунчалари доирасини ҳам кўрсатади.

Шунингдек, ўша даврда С.Хусайннинг "Ўткан кунлар" тўғрисида ёзган китоби, М.Бузрук Солиҳовнинг "Меҳробдан чаён"ни танқид этган мақоласи, "Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари" (1933) асари вульгар социологик руҳда ёзилган эди. Бу бирёқламаликнинг битта қиррасини тасаввур қилиш учун А.Саъдийнинг "Ўзбек буржуа адабиёти" (1934) китоблардан олинган бир кўчирма келтириш етарли. Китоблар

²⁷ Усмонхон. Мунаққиднинг "мунаққиди" // "Қизил Ўзбекистон" газ, 1927 йил 22-июнь.

Бадий адабиётга социологик методни татқиқ этиш фақатгина синфийлик, партиявийлик, халқчиллик каби тушунчалардан иборат эмас. Тўғрироғи, адабиётни ижтимоий воқелик, жамият ҳаётига алоқадорликда текширишнинг бирдан-бир энг тўғри йўли марксча-ленинча фалсафа воситачилиги, деган ўша тарихий давр мафкураси билан изоҳланган қараш ўзини оқламади. Жаҳон фалсафаси, эстетикаси, адабиётшунослиги ва санъатшунослигидан хабардорлик ўзбек адабиётшунос олимларининг адабий-илмий талқинларини янги методлар томонга йўналтирди.

XX аср ўзбек адабиётшуносларнинг катта бир авлоди ўзилмий-ижодий фаолиятида бошқа усуллар қаторида маданий-тарихий мактаб намояндалари асарларидан, социологик методнинг бадий асарга ёндашув тамойилларидан унумли фойдаланди.

Адабий дурдоналар муайян бир маданий-ижтимоий муҳитда яратилар ва истеъдод эгалари маълум бир тарихий даврда ижод қилар экан, бадий адабиётни ижтимоий-социологик нуқтаи назардан ўрганиш, бошқа энг самарали ва замонавий методлар билан уйғунликда, шунингдек, инсоннинг турмуш тарзи, жамият ҳаётининг турли тамойиллари асосида татқиқ қилиш ҳоллари ҳам давом этиши табиий.

Савол ва топшириқлар:

1. Социологик метод тарихини тушунтиринг.
2. Социологик методнинг фалсафий асоси хусусида нималар биласиз?
3. Бу методнинг таниқли намояндалари кимлар?
4. Ижтимоий муҳит, адабий муҳит, ижодкор ва бадий асарнинг ўзаро алоқасини изоҳлаб беринг.
5. Социологик метод эскирганми?
6. Вульгар социологизм нима?
7. Қайси олимлар вульгар социологик руҳда асарлар ёзган?
8. Ўзбек олимларининг социологик метод асосида ёзилган асарларига мисоллар келтиринг.

Адабиётлар:

1. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. -М.: 1986.
2. Карим Б. Абдулла Қодирий: танқид, таҳлил ва талқин. -Т.: Фан, 2006.
3. Назаров Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. Гоявийлик. Метод. Қаҳрамон. -Т.: 1979.
4. Норматов У. Ижод сеҳри. -Т.: Шарқ, 2007.
5. Плеханов Г.В. Истории в слове. -М.: 1988.
6. Проблемы историзма. Методология современного литературоведения. -М.: 1978.
7. Сакулин П.Н. Футурология и культурология. -М.: 1990.
8. Содиқ С. Ижоднинг ўттиз лаҳзаси. -Т.: Шарқ, 2007.
9. Чўлпон ва танқид. -Т.: Адабиёт жамғармаси, 2004.
10. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. -Т.: Шарқ, 2004.
11. Қосимов Б. Миллий уйғониш. -Т.: 2002.
12. Ципко А. Хорошо ли наши принципы? // Новый мир. -1990. -№ 4. -С.117-123.
13. Ципко А. Тутган йўлимиз маъкулмикан? // Жаҳон адабиёти. -2000. №2.
14. Хусайн С. Ўтган кунлар. Тошкент-Баку: Ўзнашр, 1931.

Формал метод

Режа:

1. Метод шакланган адабий-илмий муҳит.
2. Формал методнинг тадқиқот тамойиллари.
3. Формал метод намояндалари.
4. Методнинг дунё адабиётшунослигида тугган ўрни.
5. Бадий санъатлар ва формал метод хусусида.

Таянч сўз ва иборалар: рус формалистлари, формализм, формал мактаб, ОПОЯЗ, МЛК, шаклбозлик, сўз ижодкорлиги, лафзий санъатлар.

Адабиётшунослик илмида баъзан "формализм", "формал мактаб", "формал метод" каби атамалар ишлатилади. Бу тушунчаларнинг ўзига хос тарихи, адабий-назарий тамойиллари, асосчи-вакиллари, давомчи-намояндалари мавжуд. 20-йиллар рус адабиётшунослигида "формал мактаб" номини олган йўналиш ва шу мактаб олимлари ёзган тадқиқотлар формал методнинг бир намунасидир. Бу йўналиш таркибига ОПОЯЗ (Общество изучения поэтического языка), МЛК (Московский лингвистический кружок) каби жамият ва тўғрақлар кирар эди.

Адабиётшуносликдаги формал метод бадий, шаклий-композицион унсурларга энг муҳим назарий-эстетик кагетория сифатида қарайди. Бадий адабиётнинг индивидуал хусусияти шаклда ўз ифодасини топади, деган фикрни илгари суради.

XIX аср охири XX аср бошларида Гарбий Европада санъатнинг бошқа турларига муносабатда, масалан, тасвирий санъат ёки ҳар хил санъат турларини қиёслаш (Г. Вельфлин, О. Вальцель) пайдо бўлди. Адабиётшуносликда "роман морфологияси" (В. Дибелиус), "Тилга тегишли стилистика" (Л. Шпитцлер) каби йўналишларда кўринади. Гарбда бундай

формал методнинг принципларини "диққат билан ўқиш" ташкил этар эди. Бунда бадий адабиётни генетик-эволюцион нуқтаи назардан ўрганишдан кўра статистик тадқиқ этиш биринчи ўринга чиқади.

XX асрнинг 10-20-йилларида фаолият кўрсатган рус формал мактаби санъатшунослик концепциясидан эмас, балки лингвопоэтик ёндашув негизида ўз принципларини ишлаб чиқди. Метод назариясига доир дастлабки қарашлар 1914 йили нашр қилинган В.Шкловскийнинг "Сўзнинг тирилиши" рисолида баён қилинди. Рус формалистларида шаклга бадий адабиётни тадқиқ этадиган, унинг барча хусусиятларини ифодалайдиган бирдан-бир ягона тамойил, деган қараш вақт ўтиши билан анча кенгайди. Назарий ва тарихий поэтикага доир фикрлари ривожланиб, "мазмуний шакл" тарзидаги илмий тушунчалар юзага келди.

Формал метод вакиллари, тарафдорлари илмий фаолиятида ўзларининг илмий-эстетик концепцияси ўз маҳсулини берди. Зотан, улар адабиётшунослик илмида илгари ўрганмаган, тадқиқ қилинмаган адабий-назарий муаммоларни ўртага қўйди. Уларнинг илмий изланишлари орасида нутқ шакли ва тил (В.В.Виноградов), қофия, шеър ўлчови ва шеър курилиши (В.М.Жирмунский), семантика билан шеър конструкциясининг алоқаси (Ю.Н.Тиньянов), синтаксис ва поэтик интонация (Б.М.Эйхенбаум), оҳанг-ритм ва вазн (Б.В.Томашевский), футуралистларнинг сўз ижодчилиги (Г.О.Винокур), ритм ва синтаксис (О.М.Брик), сюжет тузилиши (В.Шкловский), эртақларнинг структурал таҳлили (В.Я.Пропп), поэтик фонетика (Е.Д.Поливанов) каби илмий масалаларнинг тадқиқотларини учратиш мумкин. Бу методда ижод қилган адабиётшунослар гарчанд бадий асарга нисбатан "қандай қурилган" деган нуқтаи назаридан ёндашган бўлса ҳам, улардан айримлари шаклни мазмундан ажратмаслиқни ҳам таъкидлаган. Масалан, Ю.Н.Тиньянов фикрини: "Шакл + мазмун = қадах + май" тарзидаги формула билан ифодалайди.

В.М.Жирмунский 1923 йили ёзган "Формал метод Мдамосига доир" мақоласида бадий асарнинг шакл элбурати-рини тадқиқ қилган турли йўналишдаги ишларнинг рус-и-бетлар.

метод" истилоҳи доирасида жамланишини айтади. Албатта, бу мактаб олимларининг қарашлари ҳам барча адабий ҳодисалар хусусида бир хил бўлмаган. Жирмунский формал метод намояндалари баҳс-мунозара қилаётган масалаларни тўрт гуруҳга ажратиб кўрсагади: "1) санъат усул сифатида; 2) тарихий поэтика ва адабиёт тарихи; 3) тематика ва композиция (тематика и композиция); 4) сўз санъати ва адабиёт". Бу муаммо талқинида олимлар ўзаро келиша олмайдиган нуқталар борлигига ҳам урғу беради²⁹.

Аслида, формал мактаб намояндалари орасида ўзига хос ижодий "рақобат" мавжуд бўлиб, жиддий илмий баҳс-мунозараларга ҳам киришганлар. Ҳатто улар асарларини бир-бирига дастхат ёзиб, тақдим этганларида ҳам ўзаро "муҳолиф" эканларини киновий тарзда билдириб ўтишган.

Формал метод вакиллари томонидан 20-йилларда структурал поэтика, информация назарияси, белгилар назарияси каби масалалар муҳим ҳисобланган бўлса, 20-йилларнинг иккинчи ярмидан эътиборан бадий адабиётга адабиёт оламидаги тизим сифатида қараш, бора-бора шакл ва мазмун бирлигини ифодалайдиган универсал илмий метод ҳолатига келади.

Ғарбий Европада адабиёти ва санъатда формализм унсирлари, хусусан, немис ва француз шоирлари ижодида кўзга ташланади. Улар учта нуқтага — конструкция тамойиллари-га, шаклга ҳамда "санъат тарихи исмсиз бўлсин" шioriга алоҳида эътибор беради. "Санъат тарихи исмсиз бўлсин" шiorини немис олими Г. Вельфлин ўртага ташлайди ("Kunstgeschichte ohne Namen")³⁰. "Kunstgeschichte ohne Namen" тамойили кейинчалик француз структуралисти Р. Барт асарларида "муаллиф ўлими" тарзида намоён бўлди.

Форма мактаб вакиллари математик аниқликларни яхши кўрганлар. Масалан бадий образни ҳам муайян қолипларга солиш уларга хос бир хусусият, аммо бадий образ кўп қиррали, кўпўлчамли, кўп маъноли ҳодиса. Уни аниқ рақамлар ёки формула билан ифодалаш қийин (А.С. Бушмин). Бадий

²⁹ Жирмунский В. М. К вопросу о формальном методе // Теория литературы. Поэтика. Стилистика. - М.: 1977. Стр. 99-105.

³⁰ Мелшведер П. В. Лаборатории писателя. - М.: 1971.

асарни ўрганишда математик аниқликларга яқинлашиб бо-риш баъзан адабий ҳақиқатларидан, хаёл кенгликларидан узоқлашиш хавфини туғдиради. Бу ҳол физикадаги вақт ва иш қонунини пропорциясини эслагани.

Ўз вақтида ва кейинчалик ҳам формал мактаб ва формал метод танқидга ҳам учради. Айрим адабиётшунослик луғатларида: "Формал мактаб бадий ижодни ўрганишда, асосан реализм ва марксистик принципларига қарши эди", деган танқидлар ёки "Формал мактаб вакиллари кўпроқ бадий тил, турли сўз ўйинлари, эпитетлар, кўчим, синтактик шакллар-ни тадқиқ этишга катта аҳамият бердилар... Бадий асар ком-позициясида эса, улар нутқ парчаларининг жойлашиши, параллел ҳодисалар, синтактик параллелизмлар ҳамда так-рорларни назарда тутадилар"³¹ тарзидаги нисбаган холис фикр-лар ҳам айтилади. Булардан формал методнинг аҳамиятини, бадий асарнинг шаклий жиҳатларини тадқиқ этишда муай-ян даражада муваффақият қозонганини англаш қийин эмас.

Зотан, рус формал мактаби намояндалари, формал ме-тод тарафдорлари, энг аввало, бадий адабиётни сиёсат кўғирчоғига айлантиришга, уни жўнлаштиришга, синфий-лик, партиявийлик сингари қолипларга солишга қарши тур-дилар. XX аср рус адабиётшунослигининг ўзига хос мактаб яратган улкан олимлари айнан формал метод муаммолари ичидан ўсиб чиқдилар. Шунингдек, рус адабиётшунослиги-даги формал метод XX асрнинг 50-60-йилларда Ғарбий Ев-ропа адабиётшунослигида социологик методдан қониқмас-лик туфайли майдонга келган "янги танқид", структурализм оқимларига ўз таъсирини ўтказди.

Адабиётшуносликдаги мазкур йўналиш қайси замонда, қай тарзда танқид этилмасин бари бир бу мактаб вакиллари ба-дий адабиётнинг асл моҳиятига, поэтикага, услубга, тил-га, сўзга асосий диққатни қаратиб, бадий шаклнинг мик-роанализига киришган эдилар.

Аслида, рус формалист шоирларнинг "сўз ижодкорлиги", ўз асарларида шаклга жиддий эътибор беришлари бу типда-ги ижод намуналарига формал жиҳатдан ёндашув зарураги-

³¹ Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг рус-ча-ўзбекча изоҳли луғати. - Т.: Ўқитувчи, 1983. 345-346-бетлар.

ни юзага келтирган эди. Масалан, ўша даврнинг машхур шоири Велимир Хлебников (1885-1922) "смех" сўзи ўзагидан турли сўз шаклларини ясаб, ўзига хос шеър ёзди:

"О, рассмейтесь, смехачи!

О, засмейтесь, смехачи!

Что смеются смехами, что смеянутся смеяльно,

О, засмейтесь усмеяльно!

О, рассмешиц надсмеяльных — смех усмейных

смехачей!..." (Велимир Хлебников).

Табийки, формал мактаб олимлари ритм, аллитерация, оҳангдорлик ва бадий тилнинг бошқа таъсирчанлигига доир бундай тажрибаларга бефарқ қараган эмаслар. Бадий тил, унинг товуш таркиби, грамматик қурилиши, ўзаклар алоқаси — буларнинг бари В.Хлебников учун тил "сири"ни очишда ўзига хос "калит"га айланган (И.Виноградов). Формал метод намояндалари ҳар доим бадий матнга "бу мант қай тарзда қурилган" деган савол билан қараганлар. Эҳтимол, формал метод тарафдорлари буни ягона ва энг тўғри метод тарзида баҳолаб, субъективизмга йўл қўйган бўлишлари мумкин. Аммо улар бадий адабиётни шаклий-структурал жиҳатдан талқин этишда жиддий хизмат этганлари тарихий факт. Буни ҳеч ким инкор қилмайди.

Шарқ мумтоз адабиётда ҳам бадий асарнинг шаклий қирраларига эътибор бериш, шаклга асосланиб асарлар ёзиш анъанаси мавжуд, албатта. Хитой иеороглифлари шаклига кўра поэтик образни ифода қилади. "Иеороглифлар белги эмас, балки нарсанинг онгдаги изидир"(А.Генис). Битта белги — аниқ бир образ. Шунингдек, араб ёзувига асосланган эски ўзбек имлосида ҳарфлардан образлар пайдо қилиш, "ҳарф ўйин"лари асосида гўзал шеърий мисралар ёзиш ҳолатлари кўп учрайди. Шундай мумтоз бадийат имкониятларини назарда тутган Абдулла Орипов "Бу кун" радифли газалида афеус билан ёзди:

"Нун лабинг узра сокин қолди ҳилолдек ҳолатим,

Ҳарф ўйин айлай десам, ўзга эрур имло бу кун"³².

Зотан, мумтоз поэтикадаги лафзий санъатлардан айрим-

³² Орипов А. Йиллар армони. —Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. 199-бет.

лари бевосита шакл асосига қурилади. Сўз таркибидаги биргина ҳарф тушиб қолса, маъно мутлақо ўзгариб кетади; битта нуқтада хато қилинса, "кўз" "кўр" бўлиши мумкин.

"Қалам ўлсун али ул котибни бадтаҳриринг-

Ки фасоди рақам сўзимизи шўр айлар.

Ғаҳ бир ҳарф сукутила қилур нолири нор,

Ғаҳ бир нуқта кусурила кўзи кўр айлар" (Фузулий).

Мумтоз адабиётдаги "алиф"ни тик қоматга, "дол"ни эгилган қоматга, "мим"ни оғизга, "син"ни тишга ўхшатилишида шаклий унсур устуворлик қилади.

"Алишер Навоий "Фарҳод ва Ширин" достонининг куйидаги байтида чиройли мусахҳаф (ҳарфий хато қилиш санъати-Б.К.) қўллаган:

"Ғар имон элга раҳматдин нишондур,

Ва лекин чун алифсиздур ямондур".

Дарҳақиқат, араб ёзувидаги "имон" сўзидан "алиф" олиб қўйилса, сўз "ёмон" тарзида ўқилади"³³.

Албатта, Шарқ адабиётдаги бундай шаклий унсурларга, мувашшах, тарих, муаммо жанрларига формал методнинг илмий-назарий тамойиллари билан ёндашилса, яхши натижалар бериши, шу типдаги асарларнинг мазмун-моҳиятини англаш осон кечиши мумкин.

XX асрнинг 20-йилларидаги Абдурауф Фитрат, Вадуд Маҳмуд мақолаларида формал мактаб намояндалари назарий қарашларидан таъсирланиш омиллари сезилади. Ўзбек адабиётшунослари XX асрда мазмун ва шаклга бирдай эътибор бериб, бадий асарнинг ғоявий-бадий хусусиятларини тушунтирдилар. Бунда адабиётшуносликдаги мавжуд методлар имкон доирасида қўлланди. 30-йилларда ўзбек адабиётда кўзга ташланган юзаки шаклбозлик ҳодисасига, футуристик тажрибаларга танқидий муносабатлар ҳам билдирилди (Абдулла Қодирий, Ойбек, Р.Мажидий).

XXI аср "ўзбек модернизм" шоирларнинг изланишлари рус формалистларининг тажрибларини эсга солади. Хат боши ёки тиниш белгиларига эътибор бермаслик, қофия ва вазнда эркин бўлиш, турли геометрик белгиларни сўзлар билан ёнма-ён қўйиш — буларнинг барчаси кенг маънода

³³ Раҳмонов В. Шеърый санъатлар. —Т.: Ёзувчи, 2001. 65-бет.

шаклдаги ўзгаришлардир. Бу каби тажрибаларни семийогик усулда, формал ёки структурал анализ методлари асосида текшириш ўринли бўлади. Шоирлар ўзбек миллий поэтик тафаккури табиатидан келиб чиқиб оригиналликка интилаган экан, адабиётшуно олимлар ҳам дунё олимларининг адабий-назарий қарашларидан боғабар бўлган ҳолда ўша янги ҳодисаларни муносиб ўзбекона илмий истилоҳлар билан агашлари, улар талқинига мос методлар кашф этишлари лозим. Акс ҳолда эргашувчанлик, тақлид, кўчирмасуярлик, иқтибоспараслик ўзбек адабиётшуносларининг жаҳонга чиқиш орзуларига халақит бериши мумкин.

Савол ва топшириқлар:

1. Адабиётшунослик методлари ўзаро қандай фарқланади?
2. Формал методни инкор этиш мумкинми?
3. Бу метод тарихи ва асосий тамойилларини изоҳланг.
4. Формал мактаб намояндаларини биласизми?
5. Рус формалист ижодкорлари кимлар?
6. Формал методнинг қандай хусусиятлари бор?
7. Дунё адабиётшунослигига бу метод қандай таъсир кўрсатди?
8. Формал ва структурал метод алоқадорлиги хусусида сўзланг.

Адабиётлар:

1. Атолло Хусайний. Бадоеус саное. -Т.: Фан, 1981.
2. Виноградов И. О формализме в литературоведении // Борьба за стиль. -М.:1937.
3. Жирмунский В.М. К вопросу о формальном методе // Теория литературы. Поэтика. Стилистика. - М.: 1977.
4. Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. - М., 1987.
5. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. - М.: 1972.
6. Павел Медведев. В лабораторий писателя. -М.: 1971.
7. Эйхенбаум Б. О прозе. О поэзии. -Л.:1986.
8. Ўзбек адабий танқиди. XX аср адабиётшунослиги. Антология. - Т.: Tigon-Iqbol, 2011.
9. Хожиаҳмедов А. Шеърый санъатлари ва мумтоз қофия. - Т.: Шарқ, 1998.

Структурал метод

Режа:

1. Структурал методнинг пайдо бўлиш омиллари.
2. Метод асосчилари ва вакиллари.
3. Р.Барг – структуралист.
4. Ўзбек адабиётшунослигига структурал метод намуналари.

Таянч сўз ва иборалар: структурал поэтика, "муаллиф ўлими", бинар, асар ва матн, параллелизм, симметрия, микроанализ.

Бу метод жаҳон адабиётшунослигига ўз самараларини берди; мактаблари, марказлари пайдо бўлди. Структурал методнинг мақсади тарихий ва замонавий маданият негиздаги фикрлаш структурасини тушунтириш ва тавсифлаш ҳамда кўрсатишдир.

Структурал метод аввал тилшунослик фанида майдонга келиб, кейин адабиётшуносликда қўлланди. Мутахассисларга, айниқса, швед структурал лингвисти Ф.де Соссюр ва рус-поляк тилшуноси И.А.Бодуэн де Куртенэ номи яхши таниш. Шунингдек, бу соҳа тараққиётида Париж, Копенгаген, Америка, Англия лингвистик мактаблари, америкалик семиотиклар Ч.Пирса, Ч.Моррис, мантиқшунос Б.Рассел, Р.Карнап, Х.Рейхенбах (XX аср боши) каби олимларнинг хизматлари алоҳида таъкидланади.

Структурализмнинг илмий тамойилларини француз этнографы Код Леви-Стросс ишлаб чиқди. Ҳеч бир мамлакатда структурализм ҳақида Франциядаги қадар кўп ёзилган эмас. Структуралистлар лугатида "структурализм – бу Леви-Стросс" деган ибора майдонга келди. Клод Леви-Стросс расом оиласида 1908 йилда туғилади. Мусикадан дарс олади. 1935-1938 йилларда Сан-Паулу университетига профессор, 1946-1947

йилларда АҚШ даги Француз элчихонасида ишлади. Стросс ўзининг структурал тадқиқотлари учун Жанубий ва Марказий Америкада яшовчи қабилаларнинг мифларини асос қилиб олади. Унинг фикрича, "тушунтирувчи" ва "тушунувчи" фанлар деган тушунчалар йўқ, гуманитар фанлар табиий фанлардаги метод билан қўшилганда, яъни ассимиляция бўлгандагина ўзларининг чинакам фанга хос мақомига кўтариллади. Зотан, структурал метод қайсидир маънода табиий фан методлари билан ҳам боғлиқдир. (К.Леви-Строссининг рус тилига "Структуральная антропология" (1958), "Мышление дикарей" (1962), "Мифологические" (1964-1971), "Пути масок" (1975) каби асарлари таржима қилинган).

Структурал анализда бадиий матндаги поэтик унсурларнинг муносабатлари, параллел ва симметрик ҳолатлари муҳим аҳамиятга эга. Матннинг муайян шаклини геометрик чизгилар билан ифодалаш тажрибаси ҳам бор (Л.С.Выготский. "Психология искусства". М.1968). Шунингдек, структурал анализ методиди бадиий матндаги иккита бинар-қўшалок муносабат махсус тадқиқ қилинади. Мисол учун буларга ҳаёт ва ўлим, ўзлик ва бегона, эр ва аёл, хом-хагала ва пишган, табиат ва маданият каби бинар-опозицион тушунчаларни келтириш мумкин.

Адабиётшунослар кўпинча асарларида мифлардан унумли фойдаланган Ж.Жойс, Т.Манн, Ф.Кафка, Г.Гарсия Маркес каби ёзувчилар ижодига структурал методни қўллайдилар.

Структурал метод негизда структурал поэтика майдонга келади. Структурал поэтика матндаги барча элементларни бир бутунликда кўради, уларнинг ўзаро алоқасини ўрганади. Структурал поэтиканинг асосий усули — методологияси бадиий асарни имманент анализ қилишдир. Структурал метод асосида бадиий асар ўрганилар экан, унинг ёзилган муҳитидаври, ёзувчининг биографияси каби масалаларга диққат қаратилмайди. Тадқиқотчи аниқ бир бадиий матн доираси билан чекланади ва тоза "ички анализ" билан шуғулланади.

Гарчанд мазкур методнинг тарихий илдиллари қайсидир маънода 20-йиллардаги рус формалистлари ижодига бориб тақалса ҳам, унинг адабиётшуносликка тегишли назарий асослари XX асрнинг 40-50-йилларида Францияда юзага келди.

Француз олими Ролан Барт (1915-1980) структурал анализни ихтиёрий ёпиқ усул деб атади. Р.Барт ижодининг 50-йиллари структуралчилик фаолиятига қалар бўлган давр ҳисобланса, 60-йиллар структуралист, 70-йилларда пост-структуралист сифатида илмий фаолият билан шуғулланади.

Француз адабиётшунослигида 60-йилларда авж олган бу тадқиқот усули бадиий матннинг ичига киришга интилди. Структуралистлар маълум даражада бадиий адабиётни социологик ва биографик тадқиқ этиш усулини инкор қилдилар. Уларга "эски" адабиётшуносликдаги "ҳарфхўрлик" маъқул келмайди; улар санъат асарига ҳаётдан олинган оддий нусха тарзида қаралишини ҳазм қила билмайдилар. Автор ва асар муносабатларидаги ўзаро алоқага, уларни таққослаш йўлларига тадқиқотчиликнинг жуда жўн ва саёз усули деб қарайдилар. Улар, масалан, қайси бир шоир севги тўғрисида ёзса, демак, шоир шу онда кимнидир севган ва шеър ана шу туйғу изоҳи тариқасида тугилган, деган қарашларни юзаки санайдилар.

Шу маънода Р.Барт тойфасидаги адабиётшунослар, "янги танкид" тарафдорлари бадиий асарда биргина фикр-ғоя ҳукмронлик қилмайди, балки унда бир неча фикр-ғоялар бўлиш мумкин, деб ҳисоблайди. Ҳар давр ундан ўзига хос маъно-мазмун топади. Асар ўз моҳияти билан турланади, тусланади. "Бадиий асарнинг рамзийлиги ҳам шунда: рамз — бу образ эмас, бу фикр-ғоялар кўплигининг нақ ўзидир" (Р. Барт). Олим матн билан бадиий асарни ҳам фарқлайди. Матн мутолаага киришилган, тушунилатган, анланаётган, китобхоннинг ўзи ўзига яратаётган маънавий қадриятдир. Матн тушуниш ва тушунтириш жараёни кечадиган методологик майдон. Бадиий асарни китоб жавонидан қўлга олиш мумкин; матн эса поэтик тилга дахлдор маънавий борлиқ.

Р.Барт структурализмга фаолият сифатида қарайди. "Структурализм фаолият сифатида" номли мақоласида таъкидлайдики, структуралистнинг мақсади объект функциясининг қоидаларини қамраб олиш орқали объектни қайта тиклашдан иборат. Структура — бу моҳиятдир, предметнинг инъи-косидир. Йўналтирилган, манфаатли инъиқосдир... Структу-

рал фаолиятдаги одам воқеликни олиб, қисмлаб чиқади, сўнгра қисмларни қайта бирлаштиради, мазмундаги фикрларни ёзади. Структурализм моделлаштирувчи фаолият, шу маънода илмий структурализм билан, адабий, санъатга доир структурализм орасида фарқ йўқ³⁴.

Структурал фаолият икки махус операцияни ўзида жамлайди: қисмлаш ва қайта бирлаштириш. Р.Барт ижод моҳияти устида фикрлар экан, "ёзувчи" (писатель) ва "ёзувчи" (пишущий)ни ҳам структурага боғлаб фарқлайди. "ёзувчи функция бажаради, ёзувчи фаолият билан машғул бўлади". Буларни грамматикадаги "эга" ва "кесим"га ўхшатади. "ёзувчи — тоза моҳият... ёзувчи шундай кишики, гарчи илҳоми бўлса-да, ўз сўзига ишлов беради, уни пардозлайди. Унинг функцияси шу ишга сингиб кетади. Ёзувчилик фаолиятида икки хил қоида бор: санъат қоидаси (композиция, жанр, хат) ва хунар (сабр-тоқат ва меҳнат, тузатиш ва мукаммаллаштириш)"³⁵. Ёзувчини ҳар доим нима учун дунё шундай; у ҳақда қандай ёзмоқ керак, деган саволлар безовта этади. Ёзувчи ўша жумбоқлар устида бош қотириб ҳар хил алдамчи йўлларга кириб чиқади. Саволга охириги жавоб топилмайди.

Р.Барт ёзувчиларни "транзитив" (ташувчи) тип одамлар, деб атайти. Улар ўз олдига гувоҳлик, тушунтириш ва ўргатиш каби мақсадларни қўяди... Ёзувчидаги энг асосий хусусият — соддалик, гўллик. Ёзувчи ўз сўзлари билан дунёдаги тушунарсиз нарсаларни ойдинлаштирдим, деб ўйлайди. Воқеликка бир хил маъно ёки ҳеч бир баҳссиз масалалардан хабар беради. Ёзувчининг функцияси ҳар доим ва ҳар жойда ўйлаган нарсасини тўхтовсиз айтиш бўлади.

Зотан, ёзувчида буларнинг мутлоқо акси, сўзи-транзитив эмас, сўзи дунё ҳақида қатъий ва охириги эмас, кўп маъноли³⁶. Р.Барт "Муаллифнинг ўлими" номли мақоласида бадий асар ва унинг ижодкорига янгича ёндашади. Қадим-қадимларда ёзилган оғзаки ижод намуналарида муаллиф қиёфаси кўринмас эди; уни қандайдир шаман ёки ижрочи-бахши ба-

³⁴ Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. -М.: 1989. Стр.256.

³⁵ Барт Р.. Избранные работы . Семиотика. Поэтика. -М.: 1989. Стр.138.

³⁶ Уша жойда.

жарар эди. Муаллифнинг биринчи ўринга кўтарилиши янги замон маҳсули; у ўрта аср охириларида урф бўла бошлаган.

Муаллиф адабиёт тарихи дарсликларида ҳам, адабий мулоқот ва ёзувчи кундаликларида ҳам ҳукмронлик қилади. Танқидчилар Бодлерни ҳам, Ван Гог ва Чайковский ижодини ҳам шахсий ҳаётидаги ғалати касаллик — воқеликларга боғлаб тушунтирадилар. Гарчи муаллиф ҳокимияти чексиз қувватли бўлса-да, айрим ижодкорлар уни маҳв этишга урундилар. Француз адабиётида дастлаб бу услубни Малларме, сўнгра М.Пруст ўз ижодида қўллади.

Муаллиф ёзган адабий матнни ўзлаштириб олиш гўё матнни топташ, унга охириги маънони бериш ва ёзувни чеклаб қўйиш саналади. Танқидчи асар муаллифи ва унинг фикрини қамраб олишга, муаллифнинг ягона ғоясини топишга уринади. Агар асардан муаллиф топилса, демак матн "тушунтирилган", танқидчи ғолиб келган бўлади. Таажубланарли эмаски, узоқ йиллардан бери муаллиф ҳокимлиги — бу танқидчи ҳокимлиги ҳам эди. Энди эса муаллиф маҳв этилган жойда танқидчи ҳам маҳв бўлди, ўлди³⁷.

Яъни, муаллиф позицияси аниқ кўриниб турмаган асарларни адабиётшунослик талқин этишга ожиз қолади. Бу ожизлик оқибати хайридир, эҳтимол. Бадий асар бир маънолик эмас, кўп маънолик касб этар экан, Р.Барт фикрича, асардаги барча тасвир, диолог, баҳс ва матннинг бошқа элементлари муаллифда эмас, балки ўқувчи-китобхонда мужасамлашади.

Китобхон — асарнинг ҳар бир парчаси муҳрланиб қолдиган борлик, зотан, китобхон биографияси тарихсиз, психологиясиз — ҳеч нима. Аввалги адабиётшунослик китобхондан анча узоқ эди; улар учун адабиётда фақатгина ёзувчи бор эди. "Биз энди биламизки, асарнинг истиқболини таъминлаш учун у ҳақдаги мифдан қутулмоқ лозим. Яъни бу китобхоннинг туғулишини муаллифнинг ўлими билан тўлашга тўғри келади, демакдир"³⁸. Р.Бартнинг "муаллифнинг ўлими" тушунчаси ундан аввалроқ ГАРБИЙ Европа илм-

³⁷ Барт Р. Ўша асар. 389-бет.

³⁸ Барт Р. Ўша асар. 391-бет.

фанида мавжуд бўлган "исмларсиз санъат тарихи" ("Kunstgeschichte ohne Namen". Немис олими Г.Вельфлин гапи) деган қарашига яқин туради.

Олим бевосита структурал анализ масаласига доир "Введение в структурный анализ повествовательных текстов" номли тақиқотида таркибига кўра "ҳар қандай ҳикоя — бу қатга гаплар", деган концепцияни илгари суради³⁹. Бу констуркцияни ўз тадқиқотларида тажриба қилаётган ўзбек олимлари ҳам бор.

Рус адабиётшунослигида Ю.Лотманнинг бадий магнни структурал анализ қилган илмий тадқиқотлари қадрланади. Россияда олим ишлайдиган Тарту университети рус адабиёти кафедраси айни метод бўйича энг асосий, адабиётшуносликда тан олинган илм марказларидан биридир⁴⁰. Шунингдек, В.Н.Топоров, А.Н.Колмогоров, Д.С.Лихачев, М.М.Бахтин ва бошқа олимларнинг айрим асарларида бадий асарни структурал-семиотик анализ қилган ўринларни учратиш мумкин.

Яқин тарихда структурал таҳлил усулига турлича муносабатлар билдирилди. Баъзи лугатларда: "Айрим адабиётшунослар структурализм методларини адабиётга ҳам татбиқ этмоқчи бўладилар. Лекин структурализм адабиёт учун хавфли бўлиб, у сўз санъатинини ўрганишни чеғара лаб қўяди, уни формал қоидаларга тобе қилиш хавфини туғдиради"⁴¹ каби мулоҳазалар ёзилди. Дунё адабиётшунослигидаги янги илмий методларга қизиқиш кучайган ҳозирги давр ўзбек адабиётшунослигида ҳам структурал методда ёзилган айрим тадқиқотлар, мақолалар пайдо бўлди. Адабиётшунос Д.Куროвнинг "Қўлпон насри поэтикаси" китобида, хусусан, ҳикоялар талқини ҳамда "Кеча ва кундуз" романи композицияси таҳлилида структурал анализ методи имкониятларидан ўринли фойдалангани кузатилади. Шунингдек, А.Расуловнинг "Струк-

тура ва структурализм", С.Мелиев "Структурализм ва структур таҳлил ҳақида", Ҳ.Болтабоев "Теранлик" ("Анор" ҳикоясининг структурал таҳлили) мақолаларида ҳам шу метод моҳиятини тушунтириш, айрим асарларни структурал анализ қилишга уринишлар сезилади.

Социологик методда ижтимоийлик, биографик методда автор шахсияти устунлик қилса, структурал методда асосий эътибор асарнинг нисбатан мустақиллиги ва ички анализга қаратилади. Шу боис адабиётшуносликда "имманент анализ", "микрoанализ", "матн талқини", "семиотик таҳлил" сингари тушунчалар бевосита бадий асарнинг ички имкониятларини намoён қилиш жараёнида қўлланади. Дунё адабиётшуносининг таркибий қисмига айланган структурал методдан янги давр ўзбек адабиётшунослари муносиб асарлар таҳлили учун ўриили фойдаланса, ўз қарашлари билан уни бойитса, албатта, бугунги миллий адабий-назарий тафаккур миқёси, методик ва методологик имкониятлари кенгайди.

Савол ва топшириқлар:

1. Структурализм қандай ҳодиса?
2. Структурал метод тарихи, асосчилари ва асосий тамойилларини тушунтиринг.
3. Формал метод билан структурал метод алоқаси хусусида нималар биласиз?
4. Структурал метод имкониятлари қандай?
5. Дунё адабиётшунослигида қайси олимлар бу методда асарлар ёзди?
6. Структурал поэтиканинг моҳияти нимадан иборат?
7. Ўзбек адабиётшуносларининг шу методда ёзган асарларидан мисоллар келтиринг.

Адабиётлар:

1. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. -М.: 1989.
2. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. -М.: 1986.
3. Болтабоев Ҳ. Теранлик // Адабиётимиз фаҳри. -Т.: Ўзбекистон, 2007.

³⁹ Барт Р. Введение в структуральный анализ повествовательных текстов / Зарубежная эстетика и теория литературы XIX – XX вв. -М.: 1987.
⁴⁰ Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. -Л.: 1972.
⁴¹ Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-Ўзбекча изоҳли лугати. -Т.: Ўқитувчи, 1983 й. 314-бет.

4. Выготский Л.С. Психология искусства. - М.: 1968.
5. Дўстхўжаева Н. Сехрли эртақларнинг структурал таҳли-ли // ТошДУ хабарлари. 1999. №1.
6. Жўраев Т. Онг оқими. Модерн. - Фарғона: "Фарғона" нашриёти. 2009.
7. Зарубежная эстетика и теория литературы XIX - XX вв. - М.: 1987.
8. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. - Л.: 1972.
9. Мелиев С. Структурализм ва структур таҳлил ҳақида // "Ўзбек тили ва адабиёти" журналі. 2008. №2.
10. Мустақиллик даври адабиёти. - Т.: 2006.
11. Расулов А. Бадийлик - безавол янгилик. - Т.: Шарқ, 2007.
12. Сартр Ж.П. Экзистенциализм тўғрисида // Жаҳон адабиёти. 1997. №5.
13. Куронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. - Т.: Шарқ, 2004.

Психологик метод

Режа:

1. Психологик методнинг асосий тамойиллари.
2. Психологик метод ва рецешция.
3. Психоанализ - мураккаблаган психологик метод.
4. Ўзбек адабиётшунослигида руҳий таҳлил масаласи.

Таянч сўз ва иборалар: руҳий таҳлил, психологизм, рецешция, ҳис-туйғу, адабий-эстетик категория, психоанализ, фрейдизм, мотив, архетип, онгсизлик, богний шуур, экзистенциализм.

Адабиётшуносликдаги психологик метод (психогенетик мактаб) XIX аср 70-80-йилларида Ғарбий Европа ва Россия илмий муҳитида юзага келди. Бу илмий йўналиш генетик жиҳатдан маданий-тарихий мактаб билан боғлиқ. Психологизм тарафдорлари анъанавий методларнинг имкониятларини қайта кўриб чиқишди. Маданий-тарихий мактаб намоянларидан фарқли равишда янги йўналиш вакиллари ижодкорга, ёзувчининг эмоцияларига, ижоднинг психологик жиҳатларига, энг муҳими - авторнинг руҳий-маънавий дунёси ҳамда ижод жараёнига ва бу жараёндаги психологик ҳолатларга эътибор лозим, деб ҳисобладилар. Шунингдек, бадий асар ўқувчиси - рецешиянинг руҳий олами ҳам бу йўналиш тадқиқотчилари учун муҳим саналади. Чунки бадий асарни ўзлаштириш ҳам бевосита инсоннинг тасавури, билим даражаси, дунёқараши каби омилларга тегишлидир. Санъатда инсоннинг маънавий-маърифий қарашлари, руҳий олами, индивидуал "мен"и, ҳис-туйғулари инъиқос этади.

Психологик йўналиш адабиётшунослари фикрича, бадий асардаги барча хос хусусиятлар муаллифга алоқадор. Бунда

Хар ҳолда Д.Н.Овсяннико-Куликовскийнинг психологик методнинг баъзи жиҳатларини ёритадиган бундай қарашлари адабиётшунослик тарихида ўз изини қолдиради.

XX аср бошларига келиб психологик йўналиш ғарб адабиётшунослигида психоанализ таълимотига асосланган ҳолда давом этди. Оқибатда адабиётшуносликдаги психологик метод нисбатан мураккаблашиб, психоаналитик тадқиқот йўналишлари майдонга келди.

Адабиётшуносликдаги психоанализ шундай тадқиқот усулики, унда бадий асар, онгсизлик (бессознательный) психологияси билан бирликда талқин этилади. Психоанализда бадий ижодга инсон психикасидаги қандайдир онгсиз, онгости жараёнларидан олинган импульс, инерциянинг рамзий маҳсули сифатида қаралади.

Психоанализ адабиёт тарихида бир қатор сюжет схемаларини ажратиб кўрсатадики, бунда муаллиф маълум даражада қаҳрамон дунёсига кўчган бўлади; ва у муаллиф ўзининг онгости истакларини ёки ижтимоий муҳит ва ахлоқий мезонлар билан трагик тўқнашувларини тасвирлайди. Психоаналитиклар Софоклнинг "Шох Эдип", В.Шекспирнинг "Ҳамлет", М.Ф.Достоевскийнинг "Ака-ука Карамазовлар" асарларида "элипча комплекс"га алоқадорликда падаркуш — отасини ўлдирувчилар мотивини кўради.

Зингмунд Фрейд ўзининг "Шоир ва фантазия", "Достоевский ва падаркуш" каби асарлари билан адабиёт ва санъатга психоанализни тадбиқ этишнинг намуналарини берди. Мазкур мақолаларида З.Фрейд айна пайтда психоанализ билан адабиётшуносликни аралаштириб-қориштириб юбормаслик кераклигини таъкидлади. Фрейд психоанализи ижодий жараёнга, "мен"га, биографик маълумотларга эътибор берса, К.Г.Юнг назаридаги психоанализ индивидуал ҳолатларни эмас, балки ботиний шуурнинг миллий ва умуминсоний қирраларини тадқиқ этади. Уларни ўзгармас образли формула-архетип ("модел") деб атайди. "Архетип" — Юнг назарида мотивлар ва уларнинг комбинациялар, умумий-қатъий психологик схемалар (фигуралар), урф-олат, мифлар, символика, ишонч, психик фаолият (туш кўриш), шунингдек, ижодий жараёнда онгсиз равишда содир бўладиган ҳолатлардир.

Бунда ижодкор шахси эмас, ижод маҳсули ва онгсизлик рамзи муҳимдир. Макон ва замоннинг тарихий бўлмаган умумий феноменлари ("очиқ" ва "ёпиқ", "ички" ва "ташқи"), физик ва биологик субстанциялар ("эр" ва "аёл", "ўспирин" ва "қарилик")га диққат қаратилади. Психоанализдаги бундай жиҳатлар француз олими Г.Башлар асарларида учрайди.

Л.С.Виготский, В.Н. Волошинов, М.М. Бахтин каби рус адабиётшунослари асарларида ҳам психологик, психоаналитик тадқиқ усулига мурожаатлар кузатилади. Дадаизм, сюрреализм, экспрессионизм, мифологизм сингари адабий оқимларга тегишли асарлар психоанализ воситасида тушунтиришга ҳаракат қилинган.

XX асрнинг 20-30-йилларида рус адабиётшунослигида Фрейд таълимоти, психоанализ хусусида баҳслар бўлди. Уни тасдиқловчи-ошуфтатар кўп эди. Хар қандай масалани психоанализ асосида тушунтириб беришга интиланлар, психоанализни хар қандай ҳақиқатни билишнинг ягона усули сифатида талқин қилганлар бўлди. Хорижда яшаб ижод қилган рус ёзувчиси Владимир Набоков 1931 йилда "Хар ким нимани билмоғи керак?" деган мақоласида ёзади: "Жаноблар, агар сизлар бир нарсани яхши ўзлаштириб олмасанглар, яъни ҳаётни жинслар бошқаришини билмасанглар, ҳеч қачон турмушнинг олақуроқ тўқимасида ҳеч нарсани фарқлай олмай ўтасизлар. Суйғилимизга ёхуд биздан қарздор одамга мактубни ёзадиган қаламимиз эркаклик ибтидосидир, бу мактубни ташлайдиганимиз почта кутиси эса — аёллик ибтидосидир"⁴³.

Ёзувчи ҳамма нарсани "жинсий ибтидо"га боғлашга уринади. Ҳатто филологларнинг тасдиқлашига ишонган ҳолда айтадики, "барометр тушиб кетди", "соат ётиб қолди", "барг узилди", "от йиқилди" каби қатор иборалар ҳам "йўлдан тойган аёл"га ишора саналар эмиш. Бундай қарашларга ўша 30-йилларда ҳам, XX аср охирига келиб ҳам танқидий муносабатлар билдирилган. Масалан, биолог олими Михаил Богословский ўзининг 2000 йилда "Литературная газета"да эълон этган "У бизни беҳуда тентирагди" деган мақоласида фрейдизм асосларини, хар қандай масалани жинсий майларга ёки тушга боғлаган ҳолда талқин этишни танқид қилади. Олим

⁴³ "Ёзувчи" газетаси. 2001 йил, 27 январь

ёзди: "Бугун қатъий равишда айтиш мумкин — Фрейднинг "катталар кўрадиган тушларнинг кўпчилигида сексуал омилларнинг муҳри мавжуд ва шахвоний иштиёқларни ифодалайди", деган фикри ҳақиқатга тўғри келмайди. Профессор В.Н.Касаткин 16300та тушни таҳлил қилиб, шунини аниқлаганки, бу тушларнинг 13,5 фоизидагина сексуал мавзудавалданмаган "44. Бошқа бир ўринда Фрейднинг айрим қарашлари тушларни талқин қилиши — XX асрнинг энг зўр фирибгарлигидир. Бу сохтакорликдан ўзга нарса эмас: у ўрганаётган тушларини ўз ақидалари қолипига жойлашга ҳаракат қилган". Психоанализни бадий адабиётга, адабий асар талқини учун татбиқ этишда ҳам шундай зиддиятли ҳолатлар бор, албатта. Фрейд таълимоти ҳақиқатни англашнинг ягона, мулоқлашган йўли эмас. Бадий асарда инсон руҳияти акс этади, ҳис-туйғулари ифода қилинади. Бу жиҳатдан таҳлил ва талқинда психологик, психоаналитик усулардан фойдаланиш мумкин. Бу хусусда фикрлар, баҳс-мунозаралар силсиласи давом этиши ҳам табиий. Аммо инсон руҳиятини тўла-тўқис билиши мумкин эмас, чунки инсониятга бу тўғрида "фақат озгина илм берилган, холос".

Аммо файласуфлар, психологлар руҳ хусусда фикр юри-тишдан тўхтамайди. Шунингдек, бадий асарларида одамнинг ғам-қайғуси, шодлиги, ичкиши, ўқиниши, ўпкала-ларни тасвирига иштиёқманд ижодкорларда руҳият таҳлили ва тасвирига муножаат давом этаверади. Дунё адабиётшуно-лигида психоаналитик метод асосида бадий асарлар моҳи-ятини тушунтиришга уруниш мавжуд ҳодиса. Бир қатор му-раккаб авторлар-феноменлар ижоди (М.Достоевский, Клейст) шу метод воситасида таҳлил этилди. Психоанализ-ни бадий шакл ҳамда адабиётнинг жамиятдаги ўрни ҳақида-ги фанлар билан бирлаштириш ҳаракатлари ҳам бўлган.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин психоанализнинг икки йўналиши — экзистенциализм ва структурализм йўналиш-лари кенг тарқалди.

Экзистенциализм бўйича Ж.П.Сартр, А.Мальро, С. Дуб-ровский каби олимлар илмий тадқиқотлар олиб борди. Струк-турализм бўйича Ж.Лакан, Р.Бартлар муҳим илмий асарлар ёзди.

Шўролар замонидаги марксист адабиётшунослар томони-дан танқид этилган психоаналитик методга 70-80-йилларга келиб яна қизиқиш ортди.

Адабиётшуносликдаги психологизм бир томондан бадий асарлардаги қаҳрамонлар руҳиятини тадқиқ қилса, ик-кинчи томондан бадий асар ижодкорининг руҳий олами-га, бадий асарни ўқийтган китобхоннинг маънавий-руҳий дунёсига эътибор беради. Шу боис психологик таҳлилларда биографик метод тажрибаларига ҳам таянади.

Психологик талқинда қаҳрамон руҳиятини асослашда, во-қеликка ишонтиришда деталлар муҳим саналади.

Ойбек "Ўткан кунлар" ҳақидаги мақоласида "Хўжа Маъоз" қабристони билан боғлиқ эпизодга, унда психологик ҳолат-лар тасвирига "символик-лирик бир лавҳа" сифатида баҳо беради. Зотан романда бундай руҳий ҳаяжонлар ифода қилин-ган ўринлар кўп. Абдулла Қодирий ишонтириш қувватини ошириш сирлари хусусида ёзди: "...Материални ўрганиш маҳалида энг майда нарсаларга (деталларга) ҳам аҳамият бераман. Масалан, мен ҳалиги ўрганмоқчи бўлган ерда қанча дарахт борлиги, уларнинг қанчаси эски ва қанчаси янгилли-ги, мен борган маҳалда ўша дарахтларда қандай қушлар қайси хилда кўниб турганлиги ва шунга ўхшаш жула майда нарсаларга. Биринчи қараганда бу нарсалар ҳеч аҳамиятга мо-лик бўлмайдигандек кўринса ҳам, кейинроқ фойдаси тегиб қолиши жула мумкин.

Масалан, "Ўткан кунлар"ни ёзиш чоғида Маргилонга бор-ганимда, бир кўчадан ўта туриб, номозшом маҳалида, доғ қилинаётган зигирёғининг ҳили бурнимга урилди, мен бунини эса тугиб қолишга тиришдим. "Ўткан кунлар"нинг бир жойига шу кичкина детални киргизилганида, берилаётган тасви-рининг яна ҳам одам ишонарли бўлиб чиққани эсимда"⁴⁵.

XX аср ўзбек адабиётшунослигининг турли авлодига ман-

⁴⁴ "Ёзувчи" газетаси. 2001 йил, 27 январь.

⁴⁵ Қодирий А. Ёзувчи ўз иши тўғрисида // "Қизил Ўзбекистон". 1935 йил. 14 март.

суб олимлари ўзларининг илмий мақолалари, тадқиқот ва монографияларида психологик метод тамойилларига, психологик тасвир воситаларига, ижодкор психологияси ва, умуман, психоанализга эътибор беришди. Шу билан бирга, айрим адабиётшунослар, мунаққидлар ижодида бошқа тадқиқот усуллари билан биргаликда айни методдан ўрни-ўрни билан фойдаланиш ҳолатлари кузатилади.

Савол ва топшириқлар:

1. Бадиий адабиётда психологик тасвир нима?
2. Психологик методнинг асосчилари кимлар?
3. Психоанализ ва психологик методни қиёсланг.
4. Эстопсихология нима?
5. Психологик методнинг асосий тамойиллари нимлардан иборат?
6. Биографик ва психологик методларнинг ўзаро уйғун жиҳатлари мавжудми?
7. Бадиий асарнинг психоаналитик талқини нима?
8. Психопозтика деганда нимани тушунасиз?

Адабиётлар:

1. Алимўхаммедов А. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида психологик тасвир // Ўзбек адабий танқиди. XX аср адабиётшунослиги. Антология. - Т.: Тugon-Iqbol, 2011.
2. Выготский Л.С. Психология искусства. - М.: 1968.
3. Жўрақулов У. Худудсиз жилва. - Т.: Фан, 2006.
4. Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы. - М.: Просвещение, 1988.
5. Карим Б. "Кўз"нинг поэтик моҳияти // "Бадиият уфқлари" тўплами. - Т.: Университет, 2008.
6. Норматов У. Қаҳҳорни англаш машаққати. - Т.: 2000.
7. Осьмаков Н.В. Психологическое направление в русском литературоведении. - М.: 1981.
8. Умунов Х. Ўзбек романида психологизм принциплари, шакллари ва воситалари // Ўзбек адабий танқиди. XX аср адабиётшунослиги. Антология. - Т.: Тugon-Iqbol, 2011.

9. Кўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. - Т.: 1994.

10. Самосознание европейской культуры XX века. - М.: Полит. лит., 1991.

11. Сартр Ж.П. Экзистенциализм тўғрисида // "Жаҳон адабиёти" журналы, 1997 йил, №5.

12. Фрейд З. Психология бессознательного. - М.: Просвещение, 1989.

13. Фромм Э. Душа человека. - М.: Республика, 1992. - 430 с.

14. Хосе Ортега-и-Гассет. Дегуманизация искусства. - М.: Радуга, 1991.

15. Эшонкул Ж. Фольклор: образ ва талқин. - Қарши: Насаф, 1999.

16. Эшонкул Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини. - Т.: Фан, 2011.

Лингвистик метод (Бадий асарни лингвистик анализ қилиш)

Режа:

1. Бадий асар тили — адабиётшунослик объекти сифатида.
2. Лингвистик методнинг асосий тамойили.
3. Матнда сўзнинг ўрни.
4. Сўз ва образ.
5. Лингвистик метод ва бадий услуб.

Таянч сўз ва иборалар: бадий сўз, услуб, бадий услуб ва тил, психолингвистика, лингвопозитика, сўз ва образ, калит сўз, монологик ва диалогик нутқ, товуш ранги, шева, фонетика, лексика, стилистика.

Бадий адабиёт санъатининг бошқа турларидан айнан "сўз санъати" экани билан ажралиб туради. Бадий сўз ва уларнинг турли шаклдаги бирикувларидан бадий матн майдонга келади. Бадий адабиёт учун образли тафаккур ва тафаккур тарзи учун эстетик таъсирга эга сўз муҳим саналади. Поэтик сўз орқали турли образлар, моддий ва маънавий борлиқ тасвирланади. Шунинг учун тил бадий адабиётда энг асосий тасвир воситаси саналади. Кишилик жамиятидаги сўз, тил, нутқ ҳодисасини адабиётшунослик ҳам ўрганади.

Тилшунослик махсус фан сифатида тилнинг умумий табиатини, тилнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини, коммуникатив-экспрессив, аккумулятив хусусиятларини, тил фалсафасини, тилнинг грамматик қурилишини, ареал, социал жиҳатларини қамраб олади. Тилшуносликнинг стилистика бўлими турли нутқ услубларини таҳлил қилади. Нутқ услубларидан бири бўлган бадий услуб бевосита бадий асар

тилининг ифода шакли ҳисобланади. Аслида, тил ва адабиётни алоҳида соҳа сифатида ажаратиш нисбийдир. Бадий матн ичидаги сўз алоҳида луғатлардаги сўздан, бадий асар тили қолиплаган адабий тилдан, бадий матн айнан моддийлашган бадий асардан фарқ қилади.

Хўш, лингвистик метод деганда нимани тушуниш керак? Бадий асар тилига лингвистик ёндашув қандай бўлади? Аслида барча адабиётшунослик методлари бадий асарни текшириш жараёнида асар тилига, нутқ қурилишига алоҳида урғу беради. Эстетик, биографик, формал, структурал, психологик жиҳатдан ёндашув жараёнида бадий асар тилига диққат қилинмаслиги мумкин эмас. Бадий асар тили адабиётшунослик ва тилшунослик фанлари оралигидаги ўринни эгаллайди. Ҳар икки фан соҳаси учун ҳам объект саналади.

Лингвистик воситалар ёрдамида бадий асарнинг ғоявий-эмоционал қирраларини кўрсатиш мумкин. Бунда матндаги бадий сўзга, такрорларга, янги сўзларнинг пайдо бўлишига, эски сўзларнинг қўлланиш доирасига, умуман олганда, бадий тасвир воситаларига диққат қаратилади.

Таъкидлаш лозимки, айрим олимлар жуда содда қиёслаш билан, бадий адабиётнинг материалли — сўз, тил... Бадий адабиёт тил асосига қурилган. Буни китоб қоғоз ва типографик бўёқлардан таркиб топганига ўхшатиш мумкин, деб ҳисоблайди (Гуковский Г.А.). В.В.Виноградов эса бадий асар тилига, услуб масалаларига филологик тармоқларнинг иккаласига ҳам яқин турадиган, аммо ҳар иккаласидан ажралиб турадиган алоҳида "бадий асар тили ҳақидаги фан" сифатида қарайди. Бадий нутқ стилистикасининг алоҳида фан сифатидаги объектини олим қуйидаги тарзда белгилайди:

- 1) бадий адабиёт стили;
- 2) бадий сўз спецификаси;
- 3) сўз ва образ масаласи;
- 4) бадий асар услуби;
- 5) бадий асар композицияси услуби;
- 6) бадий образлар услуби.

Бундан мақсад матнга мос таҳлил йўли билан бадий асарнинг ўзига хос қонуният ва услубий хусусиятларини очиб

бериш, шунингдек, маълум бир адибнинг индивидуал маҳоратини, адабий йўналиш ва бадиий асар услубини аниқлаш ҳамда тавсифлашдан иборатдир. Шу тарзда у ёки бу миллий адабиёт стилистикаси тарихи ярағилади⁴⁶.

Бадиий матнни лингвистик жиҳатдан тадқиқ қилганда автор образи, ровий, ҳикоячи, лирик қаҳрамон, нутқ типлари, матн ритми ва бошқа турли унсурларга диққат қаратилади. Албатта, бадиий матн марказини автор образи эгаллайди. Матн услуби, нутқдаги турли оҳанглар алмашинуви, автор нутқи билан ровий нутқи айнан лингвистик метод воқитасида аниқлаштирилади.

Адабиётшунос олимларнинг таъкидлашича, бадиий асар матни мураккаб структурадан иборат. Унда 1) гоёвий-эстетик (мазмун жиҳати), 2) жанр-композицион (шакл жиҳати) хусусиятлар ҳамда тил сатҳи (нутқнинг эстетик тизими) фарқланади. Табиийки, бу структуранинг сатҳларга ажратиши шартли. Қолаверса, бадиий асар майдонга келишидаги психологик жараёнлар, уни ўқиш, ўзлаштириш, тушуниш, тушунтириш ва бошқа субъектив ҳолатлар ҳам мавжуддир.

Ўз навбатида, бадиий асарнинг тил сатҳи фонетик, лексик-семантик, грамматик (морфологик ва синтактик), стилистик ва бошқа бир қатор жиҳатларни қамраб олади. Бадиий тилда акс этади. Лекин бу бадиият фақатгина нутқий ҳодисалардан, троплар ёки бошқа тасвирий воситалардангина иборат эмас. Образлилик текширилганда тилдаги турли поэтик элементлар билан бир қаторда асарнинг композицияси, ривоя усули ва бошқа жиҳатларга ҳам эътибор берилди.

Бадиий асар матнни лингвистик анализ қилишда қуйидаги тамойиллар муҳим саналади:

-бадиий матнга гоё ва мазмун, образлар тизими ва тили нуқтаи назаридан комплекс тарзда қараш;

-бадиий матнга тарихий аспектда ёндашиш, яъни ундаги ўз даврига хос лексик қатлам ҳамда сўз бирикмаларини, гап қурилишидаги ўзига хосликни инобатга олиш;

⁴⁶ Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. - М. Издательство академии наук, 1963.

-бадиий асар тилига воқеликни акс эттирувчи ўзига хос шакл ҳодисаси сифатида мунособатда бўлиш;

- бадиий асарнинг рецепиентга, яъни китобхон фаолиятига, унинг муаллиф билан "ҳамкорлиги"га ҳамда бадиий матн мазмунининг китобхон тафаккурида кенгайтиш ҳодисасига диққат қаратиш;

- матн талқинида битта усулни мутлоқлаштирмаслик, бошқа анализ йўсинлари ҳам борлигини эсда сақлаш лозим.

Бадиий матннинг лингвистик анализи турлича бўлиши мумкин. Қайсидир тадқиқотда лингвистик шарҳ, яъни сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳи усутворлик қилади. Бевоси-та лингвистик анализда эстетик қийматга эга тасвирий воқиталар, образлилик, калит сўзлар, троп ёки фразеологик бириклар ўрганилади. Шунингдек, бадиий мант композиция лекс тарзда — асар гоёси, шакл ва мазмуни бадиий асар тилига алоқадорликда текширилади. Бундай таҳлил сўзнинг матндаги ҳаётини тўлақонли тадқиқ қилишга имкон беради.

Лингвистик таҳлилда бадиий матндаги доминант унсурлар, калит сўзлар (Дейлик: "Сиз ўшамми?", "ҳабба", "кишан", "наъматак", "мажнунтол", "кангул") муҳим саналади. Тадқиқотчи лингвистик элементлар ва уларнинг ўзаро муносабати асосида бадиий асарнинг хос хусусиятини очиши керак бўлади. А.Блок айтдики: "Ҳар қандай шеър матни бир неча сўз устига ёйилган ёпинчиқдир. Ўша сўзлар матнда худди юлдузлардек чарақлаб, нур сочиб туради". Шундай сўзи бор шоирлар бахтлидир. Нурли ва энг муҳим сўзни топиш — бу тадқиқотчининг маҳоратидан дараж беради.

Дунё адабиётшунослигида айрим олимлар (П.Гиро, Э.С. Азнаурова) бадиий асар тили тадқиқига нисбатан "стилистик майдон" тушунчасини қўллайди. Стилистик майдон жуда кўп лингвопоэтик элементларни ўзида жамлайди. Бунда алоҳида олинган бадиий асар тилидаги троплар, ҳатто "калит сўзлар"га ҳам эмас, балки ижодкорнинг бутун асарлари тилидаги ўзига хослик назарда тутилади. Аслида бу назарий концепция ички-имманент стилистикага тааллуқли бўлиб, тадқиқ натижасида ижодкор шахсиятининг индивидуал услуби аниқланиши мумкин. Стилистик майдон муайян адиб

асарларнинг тилидаги сўзларни маъновий гуруҳларга ажратиб жамлашдан юзага келади. Бу гуруҳлар структурал жиҳатдан "осмон" – "ер", "олим" – "жоҳил" тарзидаги тазодли кутбларда жойлашиши ҳам мумкин. Стилистик майдон "эпик код" саналади; умумхалқ тилидан ажратиб қаралади. Бунга эътироз билдирган бошқа бир олим "бадий асар тилини умумхалқ тилидан" ажратиб бўлмаслигини таъкидлайди; уни мазмуннинг эстетик функциясига бўйсундирилган умумхалқ тилининг индивидуал кўриниши деб ҳисоблайди (З.И.Хованская).

Бадий асар пафосини аниқлашда ҳам бадий матндаги "сўз ҳаёти"ни, сўз ургуси, фразеологик бирлик, жумла қурилиши ва шу каби кўплаб лингвистик унсурларни ҳам текшириш лозим.

Баъзи олимлар қарашларида бадий асар тилини: "Адабий мулоқотда тил – бу восита эмас, балки мақсаднинг айнан ўзидир" (П.Гиро); "Поэтик тил, адабий тил мезонларига бегонагина эмас, балки батамом унга қарши ҳамдир. Бадий тил моҳияти ўша мезонларнинг бузилиши билан изоҳланади" (Ц.Тодоров); "Поэзия материали образ ҳам, эмоция ҳам эмас, балки тилдир" (В.Жирмунский), "Адабиёт тил фаолиятига тегишли", "адабиёт – бу аниқ бир тилдир" (Ж.Женет) тарзида мутлақлаштириш ҳолатлари ҳам кузатилади.

Дунё адабиётшунослигида, хусусан, структуралист-семантиклар бадий матнда сўзнинг денотатив ва коннотатив маъноларини фарқлайдилар. Бадий матн кўпмаъноли, серқатлам рамзлардан ташкил топиши учун поэтик сўзнинг кўчма маънолари – троплар, метафора, фразеологик бирликлар, умуман, коннотация асосига қурилиши зарурлиги ҳақидаги фикрни илгари сурадилар.

Лингвистик метод бадий матндаги сўзни, шакл унсурларини тадқиқ қилиш жиҳатидан формал мактаб вакилларининг илмий-эстетик тадқиқ тамойилларига яқин туради. Бадий матндаги оҳанг – ритмни юзага келтиришда, бу орқали мазмунни ифодалашда унли ва ундош товушларнинг, фонологик конструкцияларнинг аҳамияти катта. Табиийки, лирик пафосга эга асарлар билан фожеавий пафосли трагик

асарларда қўлланган тил унсурлари ўзаро фарқ қилади. Товушлар бадий асар гоёвий-мазмунига таъсир кўрсатади. Вадуд Маҳмуд бир мақоласида Алишер Навоий Мажнуннинг гами тасвирига тегишли:

"Кўнглига ўтулди кўхи андуҳ,

Андуҳи йиғилди кўҳ то кўҳ", –
байтини таҳлил қилиб ёзади:

"Шу байтда "ў" товушининг уфултиси, "г"нинг гумбирлаши, "ҳ"нинг сочилиб кетиши ва бу товушларнинг такрори ҳақиқатан тоғнинг йиқилиб, устига сочилиб, майдаланиб кетишига, йиқилиб дараларнинг тўлуб, бақириб кетишига ўхшамайдами?" Албатта, ғам-андуҳ тасвирида байтдаги товушлар ҳам мазмун ифодаси учун хизмат қилган.

Яна оҳанг ва мазмуннинг мувофиқ келиши хусусида Фитрат "Муҳаммад Солиҳ" мақоласида шундай танқидий фикрларни айтади: "Асар учун қабул қилинган вазн "рамали мусаддаси маҳбун" урушга оид мавзуларга муносиб оҳангдан марҳумдир. Отларнинг чопишида, қиличларнинг шақиллашида, ботирларнинг қичқирисида бўлгон ҳайбатли оҳангни бу вазнда сиғирмоқ мумкин эмас. Арузда "жангнома"ларга маҳсу, ишланган тайёр вазн "мутақариби мусаммани мақсур" вазнидир. Форс адабиётида Рудакийдан бошлаб Унсурий, Фирдавсий, Низомий каби бир кўп шоирлар жангномаларини шу вазнда ёздилар. Бизнинг адабиётда ҳам, масалан Навоийнинг "Искандарнома"сида, бу вазн уруш майдонларига муносиб бир оҳанг берадир"⁴⁷.

Рус шоири В.Хлебниковнинг:

"...Времяши, камыши,

На озера берега

Священно шумящие",

деган мисраларидаги денотат табиатга мос оҳанг "ш" товуши эвазига пайдо бўлгандек таассурот қолдиради.

Лирик асарларда оҳанг бадий санъатлар, қофия, ритм, ҳижо, туроқ, радиф ва бошқа турли унсурлар воситасида майдонга келади.

Эпик асар ритминини аниқлаш анча мушкул. Аммо қадим

⁴⁷ Абдурауф Фитрат. "Танланган асарлар" 2-жилд. –Т.: Маънавият, 2000. 80-81-бет.

адабиётда наср сажъ йўли билан ёзилгани маълум. Шунингдек, насрий асар оҳанги тадқиқида бевосита товушлар, сўзлар, сўз бирикмалари, такрорий, жуфт ва антоним сўзлар, гап ҳамда бир неча жумлалар такрорига диққат қаратиш лозим бўлади.

Товушлар артикуляцияи ўрнига кўра ўлкадан келадиган ҳаво ҳар хил тўсиқларга учраб, тил ва лаб ишгиригида оғиз бўшлиғининг турли нуқталарида пайдо бўлади. Товушлар қаттиқ, юмшоқ, нафис, кўпол ва бошқа хусусиятларга эга. "О" унлисида кенглик, улғуворлик, бепаёнлик, "и" да назокат, ингичкалик борга ўхшайди. Ундощ товушларда ҳам ҳис қилиниши лозим бўлган хусусиятлар мавжуд. Албатта, ҳар бир товушнинг табиатида мазмунга хос нималар яширин бўлади.

Товушларнинг бошқа бир хусусияти, яъни рамзий маънода "ранги" ҳам бўлади. Француз шоири Жан-Артюр Рембо "Унлилар" шеърида ёзди:

"А – черный; белый – Е; И – красный; У – зеленый;

О – синий; тайну их скажу я в свой черед..."

Бадий асарни англаш, тушуниш, табиийки, тилига ҳам боғлиқдир. Ёзувчиларнинг баъзида тиниш белгиларини қўллаган, саҳифаларга чўзилган узундан-узун гап тузишларида ҳам қандайдир "тил сиёсати" борга ўхшайди. Гўё тилнинг чексиз имкониятини ўша тарздаги баёнлар намоён қилар экан. Иккинчи томондан, бундаги баён усулини инсоннинг кўнгли ҳолати, онг остидаги онгсизлик жараёнлари, руҳий кечинмалари билан боғлаб изоҳлашлар ҳам бор. Эҳтимол, бадий нутқ ва услубдаги бундай "ўйинлар" дан инсон фикрлаши, тафаккури "зўриқиб", одам ва оламни теранроқ англаши ҳам мумкин.

Дунё адабиётидаги Ж.Жойс каби айрим ёзувчиларнинг асарлари тилида бир неча саҳифаларга чўзилган гапларни учратиб мумкин. Ўзбек адабиётида Н.Эшонкул асарлари тилда ҳам шундай тажрибалар, поэтик тафаккур ва тасвирнинг узлуксиз тарзи кузатилади. Адиб бир қиссасида ёзди: "Ҳосилага ўша кунни нима учун унга – барча ярамас одамлар каби у ҳам ўша пайтларда олифта, шўх-шоддоқ ва шакарғуфторликнинг ҳамма кўчасидан бир-бир ўтиб чиққан, гаплашган-да оғзидан қизил боғичсимон ваъдалар боғланган даста-дас-

та туллар тўкиладиган хуштакаллуф йигит эди – бўлажак кўёвга тарсаки туширганимни тушунтириб бераман деб, барча воқеани яна ҳам чалкаштириб юборгандим: ўртадаги муносабатларимизга ва таниш-билишларимиз қизиқиб ўқишган, бироқ ўзимиз учун қизиги бўлмаган бизнинг чигал ва можаробоп қиссамизга, – гарчи биз кейинчалик ҳам бир-биримиздан кўзларимиздаги нафрат ва таънани яшириб, номигагина учрашиб юрган бўлсак ҳам – ўша учрашув сўнги нуқта қўйган, маълум манзилгача бирга келиб, сўнг иккови икки йўлдан кетган икки йўловчидек биз ҳам биргаликда босишимиз зарур бўлган манзилни босиб ўтган ва ўша кундан бошлаб, буни очиқ эътироф этгимиз келмасе-да, мутлақо қарама-қарши томонларга – у ўзи орзу қилган бахт ўлкаси томон, мен эса ўзим ҳам билмаган ҳолда мана шу тун панжарасига қараб йўл олган, ҳаёт ё мамот жангига кирган қадим массагетлар маликаси янглиғ юзи ва авзойига ҳар қандай ўтинчу-илтижолар ўтмайдиган совут кийиб олган Ҳосила ўша кунни хонасига за кўзларига тишларини қайраб ётган нафрат аждаҳосини боғлаб қўйган эди: уни кўрган кундан чирқиллаб сайрай бошлаган ва унга томон бесару-пой учиб жўнаган, бироқ манзилларига етмай дайди ва Ҳосиланинг илтифотсиз кўзларидан отилган ўқлардан бир-бир ҳалок бўлган кўнглим кушларининг қалашиб ётган мурдалари билан лиқ тўлган кўксимдаги бесаришга хонага эса ўзи кетгандан сўнг ҳам қалбимни пора-пора қилиш, уни эслаган онларим кўкрак қафасларимни ёриб ташлаш учун қутуриб кетиб, ҳамма нарсани синдириб, парчалаб ташлайдиган ярадор бир шерни – беҳулуд ва ҳеч қачон жавоби топилмайдиган саволларни боғлаб кетган эди" (Н.Эшонкул. Маймун етаклаган одам. -Т. "Янги аср авлоди". 2004. 16-17-бет). Жумла икки юз эллик бир сўздан, бир қанча тиниш белгиларидан таркиб топган. Бу мураккаб қўшма гапни англаш, тушуниб етиш ҳам анча мураккаб.

Ҳалдан ташқари қўшимчалар қўшиб ясалган узун сўзда сунъийлик бўлади: "Гоф+криге+вуст+ шнапс+рат" – "придворный военно-колбасно-водочный совет". Бир тилшунос немис тилида клуб пештоқиға шундай ҳазилнома ёзув ёзилганини қайд этади: "Центральвиссешафтликхелээртермэншэн-

лебэнбедингунгенфербессэррунгсауссшустрэффпунктклассэ". Бу немисча кўшма сўз тахминан "олимлар ҳаётини яхшилаш бўйича комиссия хонаси" ("комната комиссии по улучшению жизни учёных") маъносини аңлатади. Бундай сўз қурилиши ва ясалишида сунъийлик мавжуд.

Улкан адиблар олатда тушунарли ёзишни, солда ифода ортидан келадиган улугворликни эътироф этишган. Лев Толстой бир хатида: "...Агар мен подшо бўлганимда, ўзи ишлаган сўзнинг маъносини тушунтириб беролмайдиган ёзувчинини ёзиш ҳуқуқидан маҳрум қилар ва юз дарра билан калтаклаш ҳақида буйруқ чиқарган бўлардим...", деб ёзган экан. Абдулла Қодирий эса қалам аҳлига қарата: "Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак. Ёзувчининг ўзигина тушуниб, бошқаларнинг тушунмаслиги қатта айб. Асли ёзувчилик, айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммага баробар аңлата билишда, орага аңлашилмовчилик солмасликдадир", деган муҳим бир ўғитни айтади.

Умуман олганда, бадий асар тили турли нуқтаи назардан ўрганилаётган ва янгича ёндашувлар асосида тадқиқ қилиниши лозим бўлган ўзига хос серқирра объект саналади.

Савол ва топшириқлар:

1. Дунё адабиётшунослигида бадий асар тили қайси йўналишларда ўрганилган?
2. Тил ва нутқ ҳодисасини фарқлаб беринг.
3. Стилистик майдон тушунчаси нима?
4. Насрий асарда ритм қандай найдо бўлади?
5. Ўзбек адабиётшунослигида қайси олимлар ижодида лингвистик тадқиқот усули учрайди?

Адабиётлар:

1. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. - М.: 1989.
2. Вадуд Махмуд. Танланган асарлар. - Т.: Маънавият, 2007.
3. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. - М.: Издательство академии наук, 1963.

4. Гришман М.М. Ритм художественной прозы. - М.: 1982.
5. Еремина Л.И. О языке художественной прозы Н.В.Гоголя. - М.: Наука, 1987.
6. Карим Б. Насрдаги назокат // Ўзбек адабий танқиди. XX аср адабиётшунослиги. Антология. - Т.: Tugol-Iqbol, 2011.
7. Ражабов Д. Бадий образ ва ритм табиати. Бухоро, 2002.
8. Расулов А. Бадийлик — безавол янгилик. - Т.: Шарқ, 2007.
9. Солижонов Й. Нутқ ва услуб. - Т.: Чўлпон, 2002.
10. Улуғов А. Инсон ибратга интилади. - Т.: Ўзбекистон, 2007.
11. Қодиров П. Халқ тили ва реалистик проза. - Т.: Фан, 1973.
12. Қодиров П. Тил ва эл. - Т.: Фафур Гулом номидаги наشريёт-мағбаа уйи, 2005.

Қиёсий-тарихий метод

Режа:

1. Қиёсий адабиётшунослик хусусида.
2. Қиёсий-тарихий метод тамойиллари.
3. Методнинг асосий намояндалари.
4. Ўзбек адабиётшунослигида қиёсий-тарихий метод масаласи.

Таянч сўз ва иборалар: қиёсий метод, қиёсий адабиётшунослик; метод; Фарб ва Шарқ, қиёсий талқин, типологик ўхшашликлар.

Адабиётшуносликда кенг қўлланилган методлардан бири "қиёсий", "қиёсий-тарихий" деб номланади. Бу метод асосида тадқиқот олиб борилганда икки ёки ундан ортиқ адабий ҳодисалар таққосланади; илмий-назарий умумлашмалар чиқарилади. Бу методдан фойдаланиб бир қанча йўналишларда илмий тадқиқотлар олиб бориш мумкин:

- дунё адабиёти дурдоналари ёки миллий адабиётнинг гўзал намуналари ўзаро қиёсаланади;
- адабий асарлар яратилган даврига қўра таққослаб ўрганилади;
- бир миллий адабиёт вакилларининг қиёс учун асосли асарлари ўрганилади;
- миллий адабиёт намуналари дунё адабиёти контекстида текширилади;
- адабий жараён ёки адабиёт тарихида мавжуд адабий ҳодисаларнинг фарқли ва ўхшаш қирралари тадқиқ қилинади;
- мавзу ёки илмий муаммо нуқтаи назаридан ўзаро яқин бўлган адибларнинг асарлари текширилади;
- адабий-эстетик эволюцияни кузатишда маълум бир адиб томонидан ёзилган асарлар объект қилиб олинади.

Дунё адабиётшунослигида кишилик жамиятида бадий адабиётнинг пайдо бўлиш омиллари, адабий тур ва жанрлар генезиси, таржимашунослик масалалари шу методга асосланган ҳолда ёритилган тадқиқотлар мавжуд.

Қиёсий-тарихий методнинг асосчиси сифатида германиялик ака-ука Гриммлар — Вильгельм (1786-1859) ва Якоблар (1785-1863) тилга олинади⁴⁸. Уларнинг "Немис мифологияси" китобида мифологик мактабнинг назарий қарашлари ва қиёсий метод хусусида қизикarli фикрлар билдирилган. Ака-ука Гриммлар ҳинд-европа халқлари оғзаки ижод намуналарини қиёсий таҳлил қилиб, улар ўртасидаги ўхшашлик ягона на илдиздан келиб чиққан деган фикрни илгари сурадилар. Айни методда ижод қилган яна бир немис олими Тсодор Бенфей фикрига қўра, айрим бадий асарларнинг бир-бирига яқинлиги, сюжет йўналишларидаги ўхшашликларнинг сабаби фақатгина ягона миф ёки мифологик манба бўлмай, "сайёр сюжетлар"дир. Бошқача айтганда, бадий асарлар бир халқдан бошқасига ўтиши мумкин. Бу фикрлар айни метод соҳасида бир қадам олдинга кетиш ҳисобланади.

Дастлаб, Германияда шакллана бошлаган қиёсий-тарихий метод тез орада бутун Европага ёйилди⁴⁹. Маълумки, XIX асрнинг иккинчи ярми Россияда адабиёт ва адабиётшунослик фанининг жадал ривожига билан ажралиб туради. Рус адабиётшунослиги тарихида ўзига хос мавқега эга академик Ф.И. Буслев (1818-1897) шогирди ҳисобланадиган Александр Веселовский (1839-1906) қиёсий-тарихий методнинг асосий тамойилларини белгилаб берди. А.Н. Веселовский қиёсий-тарихий метод намоёндалари асарларини, уларнинг ютуқ ва камчиликларини кунг билан ўрганди. Улардаги ривожлантириш ва таяниш мумкин бўлган жиҳатларга эътибор берди.

А.Н. Веселовский ўхшаш адабий ҳодисаларни қиёсий-тарихий аспектда таҳлил қилар экан, кўпроқ адабий ғоялар тарихи ва уланинг ўзаро алоқадорлиги масалаларини ўрга-

⁴⁸ Қўлланманинг ушбу қисмида А. Эшонбоевнинг "Қиёсий-тарихий метод ҳақида" ("Ўзбек тили ва адабиёти" журнали. 2008 йил № 2) мақоласидан фойдаланилди.

⁴⁹ Бу ҳақда қаранг: Дима А. Приципы сравнительного литературоведения. — М.: 1977.

олимнинг ёзишига кўра, ҳар қандай адабий таъсир янги муҳитда унинг шароити ва талабларига мослашади. Адабиётшунос "Алишер Навоий ва Шарқ адабиётида Реннесанс муаммоси" мақоласида шоир ижодини унга замондош Ғарб муҳим факирлари мероси билан қиёсий ўрганиб, бир қатор муҳим типологик нуқталарни аниқлади. Ушбу мақола навоийшуносликда биринчи марта Алишер Навоий ижоди кенг планда, қиёсий аспектда тадқиқ этилгани билан муҳим аҳамиятга эга.

Қиёсий адабиётшунослик соҳасида Н. И. Конрад номи ҳам кўпчиликка яхши таниш. Олим илмий фаолиятининг асосий қисми япон ва хитой адабиёти тарихи билан боғлиқ. Шунингдек, XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб, қиёсий адабиётшуносликнинг назарий муаммолари билан изчил шуғулланади. "Қиёсий адабиётшуносликнинг назарий муаммолари" (1959) мақоласида жаҳон адабиётида кечаётган ўзгаришларга тўхталиб, замонавий адабиётлар "миллий адабиёт намуналари ва таржима қилинган адабий асарлар"дан ташкил топишини тўғри қайд этади.

Умуман олганда, А. Н. Веселовский, В. М. Жирмунский ва Н. И. Конрад илмий фаолиятига хос жиҳат адабий ҳодисаларни кенг қамровда қиёсий таҳлил қилиш, ҳар бир ҳодисанинг юзага келиш сабаблари, ривож ва таназзулини кўрсата олишдир.

Ўзбек адабиётшунослигида ҳам XX аср давомида қиёсий-тарихий йўналишда бир қатор эътиборга молик тадқиқотлар юзага келди. Уларда ўзбек адабиёти минтақадаги қардош халқлар адабиёти намуналари билан қиёсий ўрганилиб, бир қатор назарий умумлашмалар чиқарилган.

Қиёсий-тарихий методда ёзилган ўзбек адабиётшуносларининг тадқиқотларида миллий адабиётимизни дунё адабиёти дурдоналари билан таққослаш, ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатларини кузатиш ҳамда таъсирланув омилларини кўрсатиш ҳолатлари кўзга ташланади.

Умуман олганда, қиёсий адабиётшунослик ҳар бир миллий адабиётни жаҳон адабиётининг ажралмас таркибий қисми сифатида кўради ва таҳлил этади. Бу эса, ўз навбатида, мўйян бир адабиётни жаҳон адабиёти тарихида тугган ўрнини белгилашда муҳим аҳамиятга эга.

нади. Олим адабий ҳодисалар таҳлилда бадий асарнинг вужудга келишида ижтимоий-иқтисодий шароитни биринчи ўринга қўяди. "Тарихий поэтика" асарида ўрта асрлар адабиётини чуқур ўрганган олим жаҳон адабиёти ривожининг қонуниятларига эътибор беради. Поэтик жанрлар масаласида диққатини поэзиянинг ибтидоий шакллариغا қаратди ва унинг дастлабки кўринишлари синкретик (қоришиқ) ҳолатда бўлганини исбот этади.

Қиёсий адабиётшунослик ривожига академик В. М. Жирмунский (1891-1971) ҳам катта хизматлар қилди. У ўзининг дастлабки тадқиқотларидан бошлаб қиёсий-тарихий методнинг ўзак масалалари билан қизиқди. "Байрон ва Пушкин" (1924) рисоласида адабий таъсир ёки адабий ўзлаштириш муаммоларига янгича ёндашади. Адабий таъсирни оддий бир ўзлаштириш тарзида эмас, балки фаол қайта ишлаш, ҳаттоки ўзига хос кураш ва бунинг натижасида янги бир санъат асарининг юзага келиши сифатида тушуниш — бу муҳим принципал қарашдир. 1935 йили эълон қилинган "Қиёсий адабиётшунослик ва адабий таъсир муаммолари" тадқиқоти олимлар томонидан В. М. Жирмунский илмий фаолиятида "кескин бурилиш" тарзида баҳоланади. Маълумки, қиёсий-тарихий методнинг В. М. Жирмунскийгача бўлган вақиллари адабий ҳодисаларнинг ўхшашлиги масаласини фақат бевосита адабий алоқалардагина кўрар эди. В. М. Жирмунский эса шундай ёзади: "Айни шу нуқтаи назардан биз ижтимоий-тарихий тараққиётнинг бир хил ривожланиш бошқичида пайдо бўладиган ўзаро адабий ҳодисаларни улар ўртасидаги ўзаро таъсирнинг борлиги ёхуд йўқлигидан қатъи назар бемалол қиёслаш оламиз ва қиёсий ўрганишимиз зарур ҳам".⁵⁰ В. М. Жирмунский қиёсий адабиётшуносликнинг мақсад ва вазифаларини жаҳон адабиётининг умумий ривожланиш қонуниятларини ўрганишда кўрди. Унинг фикрича, типологик алоқалар конкрет билвосита алоқаларни ёхуд адабий таъсирни инкор этмайди. Миллий адабиётларга халқаро адабий алоқаларнинг кириб келиши адабий муҳитда унга бўлган талаб ва эҳтиёдан дарак беради. Айни пайтда,

⁵⁰ Жирмунский В. М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. — Л.: 1979. Стр. 7.

Савол ва топшириқлар:

1. Қиёсий-тарихий методнинг ўзига хос хусусиятларини тушунтиринг.
2. Қиёсий-тарихий метод асосчилари кимлар?
3. Бу метод доирасида қандай адабий ҳодисалар ўрганилади?
4. Ўзбек адабиётшунослигида қиёсий-тарихий методдан фойдаланиб қайси олимлар асарлар ёзди?
5. Қиёсий-тарихий метод аҳамиятини тушунтиринг.

Адабиётлар:

1. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. -М.: 1989.
2. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. -М.: Прогресс. 1979.
3. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведения. -Л: 1979.
4. Исmoil Гаспринский ва Туркистон. -Т.: Шарқ, 2005.
5. Йилмаз Б. Гёте ва Шарқ // "Жаҳон адабиёти" журнали, 1998, №8.
6. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. -Т.: Шарқ, 2011.
7. Конрад Н.И. Запад и Восток. Статьи. -М.: 1972.
8. Рустамова Э. Искоторие вопросы сравнительного изучения узбекской литературы XV века с другими восточными литературами. АДД. -Т.: 1993.
9. Саидов У. Шарқ ва Фарб: маданиятлар тутушган мазиллар. -Т.: Янги аср авлоди. 2009.
10. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Фарб. -Т.: Ўзбекистон. 1997.
11. Шарафуддинова М.О. Узбекская проза XX века в контексте мировой литературы. -Т.: Фан, 2008.
12. Эшонбоев А. Қиёсий-тарихий метод ҳақида // "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали. 2008 йил № 2.
13. Қосимов Б. Уйгонган миллат маърифати. -Т.: Маънавият, 2011.
14. Қурамаев К. Адабий жараён. Ижод масъулияти. Адабий алоқалар. -Т.: Чўлпон, 2009.

Герменевтика ва методология

Режа:

1. "Герменевтика"нинг луғавий, истилоҳий моҳияти.
2. Герменевтика — талқин назарияси.
3. Герменевтиканинг методологик имкониятлари.
4. "Шарқ герменевтикаси" хусусида.

Таянч сўз ва иборалар: герменевтика, бутун ва қисм, герменевтик доира, тушуниш, тушунтириш, Шарқ герменевтикаси, талқин назарияси.

Дунё адабиётшунослигида герменевтикани адабий талқин таълимоти, талқин назарияси сифатида адабий танқидчилик ва адабиётшунослик учун методологик асос қилиб олишга урунишлар кучли.

Герменевтика таълимотида "талқин" сўзи истилоҳий мазмунда келади. Герменевтиканинг ўзи эса, фарбада матн талқини назарияси ва амалиёти ҳамда замонавий фалсафадаги оқимлардан бири маъносида изоҳланади.

Адабий талқин назарияси, бадиий матни тушуниш ва тушунтириш методологияси сифатида адабиётшунослик соҳасида хусусийлашганда герменевтика ўз фалсафий-назарий имкониятлари кенглигини намоён қилади. Бироқ бу таълимот доирасида шаклланиш жараёни кечаётганлигини ҳам назардан қочирмаслик лозим. Чунончи, немис олимлари герменевтикани айна фалсафий тушунчанинг тараққиёт босқичларидан келиб чиққан ҳолда ўз моҳиятига мувофиқ қўлайли. Бошқалар эса, масалан, ҳатто англиялик, америкалик олимларнинг аксарияти герменевтикани оддий "интерпретация" маъносида ишлатади³¹.

Шундай экан, бу ўринда герменевтикага доир айрим маълумотларни баён этиб ўтиш жоиз.

³¹ Jeremy Hawthorn. Grundbegriffe moderner Literaturtheorie. Basel, 1994.

"Герменевтика" грекча "hermeneikos" сўздан олинган бўлиб, "тушунтирувчи", "талқин этувчи" маъносини беради. Истилоҳнинг ўзи ҳам қадим грек афсоналарига бориб тақалади. Ривоятларга кўра, Олимп тоғидаги "илоҳ"ларнинг амр-фармон ва хабарларини Гермес одамларга олиб келиб, тушунтириб, талқин этиб берганмиш. Қадим Рим мифларида бу вазифани Меркурий (Аторуд) бажарган эмиш. "Гермес" билан "герменевтика" орасидаги талаффузда ҳам, вазифадошликда ҳам яқинлик бор⁵². Қадимги юнон файласуф ва филологлари герменевтика асосида қадимги юнон шоирларининг, энг аввало, Гомер асарларини талқин қилган, турли рамзларни шарҳлаганлар. Ўрта асрларда герменевтика Инжилни талқин этишда қўл келган.

Герменевтикани талқин назарияси сифатида юзага чиқаришда немис рухоний уламози ва файласуфи Ф.Шлейермахер (1768-1834), файласуф В.Дильтей (1833-1911), экзистенциалист-файласуф М.Хайдеггер (1889-1976) ва унинг шогирди Г.Г.Гадамер (1900-1991) катта хизматлар қилди.

"Герменевтика – бу амалиётдир, – дея ёзди Г.Г.Гадамер. – Ҳақиқатни ёлғиз бир одамгина англаб олиши ва бу ҳақда бошқаларга хабар бериши мумкин эмас. Бу герменевтиканинг фундаментал асосидир"⁵³. Шундай экан бошқача фикрлайдиган кишиларни ҳам тинглаш ва уларнинг айтганларини тушуниш керак – герменевтиканинг моҳиятига бу ҳам тегишли.

"Бутунни қисм асосида ва аксинча қисмни бутун асосида тушуниш лозим"⁵⁴. Г.Г.Гадамер тушунишда герменевтиканинг ана шу қоидага амал этади.

Алоҳида олинган сўз гап таркибига, гап эса матн таркибига, матн ёзувчи асарлари таркибига, ёзувчининг ижодий маҳсули бутунни ташкил қилиб, қандайдир жанр ёки адабий тур таркибига киради. Иккинчи томондан, матн бир бутунлигича ёзувчининг маънавий дунёсига алоқадор. Демак, тушуниш ана шу объект ва субъектив дунёсига алоқадор. Демак, тўлиқ намоён бўлиши мумкин.

Рус адабиётшунослигида герменевтика билан М.М.Бах-

⁵² Боров Ю. Эстетика. - М.: 1988. Стр. 430.

⁵³ Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного. - М.: 1991. Стр. 8.

⁵⁴ Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного. - М.: 1991. Стр. 8.

тин шуғулланди. У бошқа бир маданиятни тушуниш учун унга "кўчиб ўтиш" шарт эмас, аксинча ўз маданияти доирасида мустақкам туриш керак, деб ҳисоблайди.

Тушуниш – бу бошқа бир инсоннинг маънавий-руҳий олами аниқлаш, ҳис этиш, унинг мақсад, гоя ва ниятларини уқиб олиш демакдир. Чунончи, бадий асар соҳиби ҳар доим ҳам ўз қалбида кечаётган туйғуларни, инсон ва борлиқ хусусидаги ҳиссий қарашларини қоғозда тўлиқ ифода эта олмади. Шу сабаб муаллифнинг маънавий дунёси, бадий олами матнда ифодаланган мазмунга нисбатан анча кенг бўлади. Тушунишдаги субъективлик ҳам, тарихийлик ҳам, психологизм ҳам ана шу жиҳатни инобатга олади.

Ижодкор қалами остидан чиққан ҳақиқий санъат намунаси – мўъжизакор бадий асар матндир. Матн йўқ жойда тушуниш ва тушунтириш, илмий талқин ва таҳлил хусусида гап бўлиши мумкин эмас. Матн объект оламнинг субъектив инъикоси, тушунчалар ифодасидир. Бадий асар матни – талқин объекти. Адабиётшунос ва мунаққид шу мавзани талқин этади. Ҳар қандай бадий асар ўз субъекти (ёзувчиси, ижодкори)га эга бўлганидек, ҳар қандай илмий тадқиқотнинг ҳам ўз субъекти (ёзувчи-тадқиқотчиси) бўлади. Демак, иккиламчи бир объект юзага келади. Қолаверса, ижтимоий фан соҳасининг энг муҳим хусусияти ҳам шу, яъни гоёлар ҳақида гоёлар, сўзлар ҳақида сўзлар, матнлар тўғрисида матнлар ёзилади.

Танқидлар танқид этилади, талқинлар талқин қилинади. Бадий асар матнини тўғри, ўз ҳолича, ҳеч қандай мафкуравий-сиёсий таъсирларга берилмасдан тушуниб олиш натижасида, унда тасвирланган воқеа-ҳодисалар, ҳис-туйғулар тўғри ва ўз ҳолича илмий тилга кўчади.

Тушуниш бир томондан матн моҳиятини, иккинчи томондан талқин этувчининг маънавий дунёси ва билиминини кўрсатади. Тушуниш икки қирралидир. М.М.Бахтин ибораси билан айтганда, "диалогично", унда иккита онг, икки субъект иштирок этади. Тушунтиришда эса бир онг, бир субъект ўзини намоён қилади.

"Тушуниш", "тушунтириш", "тушунишдан олдинги ҳолат" бири-бири билан ўзаро боғлиқ истилоҳлар ҳисобланади. Тушуниш талқин жараёнининг ижодий натижасидир. Талқин – тушуниш ва тушунтириш жараёни. Юқорида айтганимиз-

дек, адабиётшунос ва адабий танқидчилар бадий асар матни билан иш кўради. Мусиқашунос эса ижро этилаётган куйни, санъатшунос расмларни, таржимон фикрларни, хуқуқшунос юридик қонунларни, актёр драматик образларни, театршунос сахнани, математик олим формулаларни талқин этади.

Гарчи жуда кўп ўзбек адабиётшунослари герменевтиканинг кўплаб принципларини ўз илмий фаолиятларида қўллансалар ҳам, ўша фикрлаш тарзи, гипотезалари, таққослари, хукм ва хулоса чиқариш усулларининг қайсидир жиҳати герменевтикага дахлдорлигини хаёлига ҳам келтирмайдилар.

Чунки биз яқингача диалектик материализм фалсафасидаги гносеология — билиш назариясини чуқур ўрганганимиз ҳолда герменевтика таълимотининг жаҳон илм-фанидаги атамасидан ҳам аксар ҳолатларда беҳабар қолдик. Шу сабаб ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигида бу атама кам учрайди⁵⁵.

Ўзбек илм-фанида, адабиётшунослигида герменевтиканинг тутган ўрни ва ишланиш доираси, албатта, қониқарли эмас. Жаҳон адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги бадий асар матнини тушуниш, тушунтириш ва талқин қилишда муайян принципларга амал қилади. Герменевтика асосида иш кўрилганда матн моҳияти сохталаштирилиб, қандайдир ўтқинчи мафкуравий манфаатларга қурбон қилинмайди. Бадий асарни ҳар ким ўзича, ўз дунёқарашига мос билими ва ҳаётий тажрибаси даражасида тушунади, ҳис этади. Асарда йўқ нарса изланмайди, бор нарса беркитилмайди. Лозим ўринда бутун диққат-эътибор аниқ бир муаммога қаратилади.

Герменевтикада бадий асарнинг кўпмаънолилиги муҳим. Бундай асарни турлича тушуниш ва тушунтириш имкони бўлади. Бундай асар, эҳтимол, бири-бирига ўхшамайдиган талқин типларини майдонга келтиради. Кўпмаъноли бадий асарнинг муаллиф позициясини топиш қийин бўлади. Р.Барт таъбири билан айтганда "муаллиф ўлган" саналади. Ҳаммага тушунарли бўлган битта маънога эга асарлар герменевтик таълимоғ учун қизиқарли эмас.

Герменевтик усул олимга матнни талқин этишнинг наза-

⁵⁵ Ҳотамов Н. Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. -Т.: Ҳўқитувчи, 1983. 81-82-бетлар.; Расулов А. Танқидчилик уфқлари. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1985. 38-40-бетлар.

рий-методологик усулларини кўрсатади. Бадий матндаги қаҳрамонларни талқин этаётганда, лозим бўлса, адабиётшунос уларни ўз шахсияти билан таққослайди — идентификациядан кенг фойдаланади. Герменевтик доира воситасида матннинг "ичига кириши", қисмларга ажаратиши ва қайта жамлаб хулосалар чиқариши мумкин бўлади.

Бу таълимотининг қатор афзалликлари борлиги шубҳасиздир. Аммо ҳақиқатни кашф этишнинг ягона йўли ҳам эмас.

Маълумки, адабиётшунослик ўтмиш Шарқ маданиятида хилма-хил шаклларда мавжуд бўлган. Бироқ бир савол туғилди: ўрта асрлар Фарб илм оламида Инжил матнини талқин қилиш воситаси бўлган герменевтикага мос келадиган илм Шарқ халқлари маданияти тарихида мавжудми?

Бунга жавобан беихтиёр Куръони Карим тафсирлари, Ҳадиси шариф шарҳлари хаёлга келади. Мусулмон-Шарқ дунёсида мазкур муқаддас китоб Куръон муносабати билан хилма-хил йўналишдаги кўплаб тафсирлар майдонга келгани ҳақиқатдир.

Тафсирларнинг эса турлари кўп. Ибн Касирнинг "Тафсирул қуръанил аъзийм" асарига доктор Абдурахмон Муръашлий ёзган муқаддимадаги маълумотларга кўра, тафсирларнинг луғавий, ақлий, фикҳий, тарихий, фирқалар ва мута-савифларнинг тафсирлари каби турлари мавжуд⁵⁶.

Олимп тоғидаги "илоҳ"ларнинг хатлари ва Инжил матнини шарҳлаш учун Фарбда шакланган герменевтика таълимоти билан Куръони Карим оятларини шарҳлаш ва тушунтириш тарзида вужудга келган илми тафсир орасида ҳам луғат, ҳам моҳият эътибори билан ўхшашлик бор. Айтиш мумкинки, Шарқда ҳам герменевтика ўзига хос шаклда мавжуд бўлган.

Аммо илми тафсир ва илми шарҳ сингари "Шарқ герменевтикаси" муайян тараққиёт босқичларини босиб ўтиб, XX аср ўзбек адабиётшунослиги учун замин бўлган эмас. Бу илмлар ўзининг баҳс юритадиган мавзу доирасини кенгайтириб, Фарбда "силжиш" юз берганидек, бадий адабиёт илми доирасига кириб келмади. XX асрда ўзбек адабиётшунослари Шарқдаги анъанавий илмий тамойилларга эмас, балки Фарб

⁵⁶ Абу Фидо Исмоил ибн Касир. Тафсирул қуръанил аъзим. -Байрут: Дорул маърифат, 1984. 17-бет.

олимларнинг илмий-адабий мезонларига мурожаат этишга мажбур бўлдилар. Нима бўлганда ҳам, "Шарқ герменевтика"си билан Ғарб герменевтикасининг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари қиёсан ўрганилиши лозим бўлган масалалардан биридир.

Фикримизча, бугун ўзбек адабиётшунослигида жаҳон илм-фанидаги энг илгор назарий-фалсафий мезонлардан истеъфода этиб, Ғарб ва Шарқ адабиётшунослигини синтезлаштириб, ўзига хос фундаментал йўлга чиқиши учун имконият пайдо бўлди.

Савол ва тошириқлар:

1. Герменевтиканинг луғавий, истилоҳий маъноларини изоҳланг.
2. Герменевтиканинг методологик имкониятлари қандай?
3. Герменевтикани талқин назарияси сифатида тушунтиринг.
4. "Шарқ герменевтикаси" деганда нимани тушунасиз?
5. Талқинда бутун, қисм ва герменевтик доира тушунчасини изоҳлаб беринг.
6. Рецептив эстетикаси нима?
7. Ўзбек адабиётшуносларининг герменевтикага доир қандай тадқиқотлари бор?

Адабиётлар:

1. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. -М.: 1986.
2. Боров Ю. Искусство интерпретации и оценки. -М.: 1981.
3. Бориев Ю. Эстетика. -М.: 1988.
4. Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного. -М.: 1991.
5. Карим Б. Абдулла Қодирий: танқид, таҳлил ва талқин. -Т.: Фан. 2006.
6. Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. -Т.: Фан, 2006.
7. Современная западная философия. Словарь. - М.: 1991.
8. Қаҳрамонов Қ. Адабий танқид: янгиланиш жараёнлари. - Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. 2009.
9. Эркинов А. Герменевтика – матн талқини таълимоти // Жамият ва бошқарув. -1997. -№ 1.

Адабиётлар рўйхати

1. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. - Тошкент: Маънавият, 2008.
2. Каримов И. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. - Тошкент: Ўзбекистон, 2009.
3. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. -Т. 2004.
4. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. -М., 1989.
5. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. -М., 1979.
6. Боров Ю. Искусство интерпретации и оценки. -М., 1981.
7. Бушмин А.С. Методологические вопросы литературоведческих исследований. -Л., 1969.
8. Вадуд Маҳмуд. Танланган асарлар. -Т.: Маънавият, 2007.
9. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. -Т.: Ўзбекистон, 1993.
10. Верли М. Общее литературоведение. -М.: 1957.
11. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. -М.: 1989.
12. Выготский Л.С. Психология искусства. -М.: 1968.
13. Гадамер Г. Истина и метод. -М.: 1988.
14. Гарин И. Пророки и поэты. Том 1. -М.: Терра, 1992.
15. Жаҳон адаблари адабиёт ҳақида. -Т.: Маънавият, 2010.
16. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. -Л., 1979.
17. Жўракулов У. Худудсиз жилва. -Т.: Фан, 2006
18. Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. -М., 1987.
19. Карим Б. Жадид мунаққиди Вадуд Маҳмуд. -Т.: Университет, 2000.
20. Карим Б. Абдулла Қодирий: танқид, таҳлил ва талқин. -Т.: Фан, 2006.
21. Каримов Н. Чўлпон (маърифий роман). -Т.: Шарқ, 2003.
22. Комилов Н. Тафаккур қарвонлари. -Т.: Шарқ, 2011.
23. Литературный энциклопедический словарь. - М., 1987.
24. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. -М., 1972.
25. Maren-Griesebach. Methoden der Literaturwissenschaft. - Stuttgart. 1992.
26. Мели С. Янги танқид // "Шарқ юлдузи" журнали. 2010, №4.
27. Моруа А. Прометей или жизнь Балзак. -М.: 1988.
28. Назаров Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. Фоявийлик. Метод. Қаҳрамон. -Т.: 1979.

29. Наркирьер Ф. Андре Моруа. - М., 1974.
30. Норматов У. Кодирий мўъжизаси. - Т.: Ўзбекистон, 2010.
31. Осьмаков Н.В. Психологическое направление в русском ли-
тературоведении. - М., 1981.
32. Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. - Т.: Фан, 2006.
33. Саидов У. Шарқ ва Ғарб: маданиятлар туташган манзиллар. -
Т.: Янги аср авлоди, 2009.
34. Солижонов Й. Нутқ ва услуб. - Т.: Чўлпон, 2002.
35. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. - Т.: Ўзбекистон, 1997.
36. Фрейд З. Психология бессознательного. - М.: Просвещение,
1989. - 448 с.
37. Фромм Э. Душа человека. - М.: Республика, 1992.
38. Чўлпон ва танқид. - Т.: Адабиёт жамғармаси, 2004.
39. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. - Т.: Шарқ, 2004.
40. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности. - Л.: Университет, 1991.
41. Эйхенбаум Б. О прозе. О поэзии. - Л.: 1986.
42. Эшонбобоев А. Қиёсий-тарихий метод ҳақида // Ўзбек тили
ва адабиёти журналі. 2008 йил, № 2.
43. Қосимов Б. Уйғонган миллат маърифати. - Т.: Маънавият,
2011.
44. Куронов Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. - Т.: Ўқитувчи,
1997.
45. Кўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. - Т.: Халқ мероси, 1994.
46. Ҳаққулов И. Тасавуф ва шеърият. - Т.: Гафур Ғулом номи-
даги Нашриёт-маъбаа бирлашмаси, 1991.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
"Адабиётшунослик методологияси" адабиётшуносликнинг тарқибий қисми сифатида	3
Адабиётшунослик методологияси объекти ва методлар таснифи	10
Биографик метод	18
Социологик метод	30
Формал метод	40
Структурал метод	47
Психологик метод	55
Лингвистик метод	64
Қиёсий-тарихий метод	74
Герменевтика ва методология	79
Адабиётлар рўйхати	85

Баҳодир КАРИМОВ

Адабиётшунослик МЕТОДОЛОГИЯСИ

Филолог-магистрлар учун ўқув қўлланма

Мухаррир: Гафур Умурзоқ

Техник муҳаррир: Файзулла Азизов

Дизайнер: Алишер Шамаҳмудов

Мазкур ўқув қўлланма ОТ-Ф8-265 - "Ҳозирги ўзбек шеърляти ва наъри поэтикаси муаммолари" мавзусидаги грант маблағи ҳисобидан нашр қилинди.

«Мухаррир» нашриёти

Лицензия: АЛ № 099, 2008 йил 24 март

Теришга 2011 йил 02 декабрда берилди.

Босишга 2011 йил 10 декабрда руҳсат этилди.

Бичими: 60x84 ¹/₁₆. «Vites Times» гарнитурасида
офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.

5,5 шарт. б.т. 4,4 ҳисоб нашр. таб.

Адади 200 нусха. 192-сон булортма.

«Мухаррир» нашриёти мағбаа бўлимида чоп этилди.
100060, Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8-уй

E-mail: Muharrir@list.ru

Баҳодир КАРИМОВ

Адабиётшунослик МЕТОДОЛОГИЯСИ

Филолог-магистрлар учун ўқув қўлланма

Муҳаррир: Гафур Умурзоқ

Техник муҳаррир: Файзулла Азизов

Дизайнер: Алишер Шамаҳмудов

Мазкур ўқув қўлланма ОТ-Ф8-265 - "Ҳозирги ўзбек шеърляти ва насли поэтикаси муаммолари" мавзусидаги грант маблағи ҳисобидан нашр қилинди.

«Муҳаррир» нашриёти

Лицензия: АЛ № 099, 2008 йил 24 март

Теришга 2011 йил 02 декабрда берилди.

Босишга 2011 йил 10 декабрда руҳсат этилди.

Бичими: 60x84 ¹/₁₆. «Vitec Times» гарнитурасида

офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.

5,5 шарт. б.т. 4,4 ҳисоб нашр. таб.

Адади 200 нусха. 192-сон букортма.

«Муҳаррир» нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди.
100060, Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8-уй

E-mail: Muharrir@list.ru

